

OSMANLI DEVLETİ'NDEKİ İNGİLİZ TİCARETİNİN ALMANYA
KARŞISINDA GERİLEMESİ TARTIŞMALARI BAĞLAMINDA
İSTANBUL'DA İNGİLİZ ERKEK LİSESİ'NİN KURULUŞU
THE FOUNDATION OF ENGLISH HIGH SCHOOL FOR BOYS IN
ISTANBUL IN THE CONTEXT OF THE DEBATES OVER THE BRITISH
DECLINE AGAINST GERMANY IN THE OTTOMAN TRADE

METİN ÜNVER

Yrd. Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü
Asst. Prof., Istanbul University Faculty of Literature, Department of History
munver@istanbul.edu.tr

ORCID ID: orcid.org/0000-0001-7417-3404

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi-Journal of Turkish Researches Institute
TAED-61, Ocak-January 2018 Erzurum
ISSN-1300-9052

Makale Türü-*Article Types* : Araştırma Makalesi-Research Article
Geliş Tarihi-*Received Date* : 04.11.2017
Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 20.12.2017
Sayfa-*Pages* : 375-414
DOI- : <http://dx.doi.org/10.14222/Turkiyat3864>

www.turkiyatjournal.com

<http://dergipark.gov.tr/ataunitaed>

This article was checked by iThenticate or Turnitin.

OSMANLI DEVLETİ'NDEKİ İNGİLİZ TİCARETİNİN ALMANYA
KARŞISINDA GERİLEMESİ TARTIŞMALARI BAĞLAMINDA
İSTANBUL'DA İNGİLİZ ERKEK LİSESİ'NİN KURULUŞU
THE FOUNDATION OF ENGLISH HIGH SCHOOL FOR BOYS IN
ISTANBUL IN THE CONTEXT OF THE DEBATES OVER THE BRITISH
DECLINE AGAINST GERMANY IN THE OTTOMAN TRADE

METİN ÜNVER

Öz

İngiliz imparatorluğu uluslararası piyasalara sonradan giren sanayi devletlerinin çetin rekabeti sonucu ekonomik ve ticari bakımdan dünya genelinde önemli bir mevki kaybetmiştir. Rakipleri arasında himayeci bir ekonomik politika benimseyen Almanya 19. yüzyılın sonundan itibaren uluslararası alanda daha keskin bir politika izlemeye başlamıştır. Böylece dünyadaki ekonomik kaynaklardan İngiltere gibi sömürgeci güçlerle eşit şekilde yararlanmayı hedeflemiştir. Ancak Almanya'nın bir taraftan ekonomik ve ticari olarak genişlemesi diğer taraftan takip ettiği agresif dış politika İngiltere'de ciddi bir tepki ve tedirginliğe neden olmuştur. Bir yandan bu duruma karşı çeşitli tedbirler düşünülürken diğer yandan İngiliz gerilemesinin sebepleri tartışılmıştır. Bu tartışmaya bir süre sonra İstanbul'daki İngiliz tüccarlar ve diplomatlar da Almanya'nın Osmanlı Devleti'nde artan siyasi ve özellikle ekonomik nüfuzu sebebiyle katılmışlardır. Söz konusu tartışmalar bağlamında İstanbul'da açılan İngiliz Erkek Lisesi, İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ndeki ticari geleceğinin devamı açısından önemli bir adım olarak düşünülmüştür. Bu çalışmada, dünya çapındaki İngiliz-Alman rekabetinin özelde Osmanlı İstanbul'unda bir ticaret okulunun kuruluş sürecindeki yansımaları ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: İngiliz-Alman Ticarî Rekabeti, Osmanlı İmparatorluğu, İstanbul İngiliz Erkek Lisesi, Ticaret Eğitimi

Abstract

British empire lost a great deal of economic and commercial position across the globe due to fierce competition of the industrialized states which entered international markets towards the end of the 19th. century. Amongst its rivals, adopting an economic policy of protection Germany began to follow a severer policy in the international arena from the end of the 19th century. Thus, Germany targeted to equally utilize the global economic sources as the other colonial states like Britain. However, German expansion in economy and trade on the one hand and the aggressive foreign policy that it pursued on the other caused a serious reaction and discontent in Britain. While there were some counter measures to be taken in the face of this rivalry, there were also debates on the possible causes of British decline. British merchants and diplomats in İstanbul a while later joined in this debate since the rise of German political and economic influence over the Ottoman Empire. English High School for Boys founded in İstanbul in this context was considered as an essential step in terms of continuing British commercial interests in the Ottoman Empire in the future. This article deals with the reflections of British-German rivalry across the globe on the foundation of a commercial school in Ottoman İstanbul.

Key Words: British-German Commerical Rivalry, Ottoman Empire, English High School for Boys in İstanbul, Commercial Education.

Giriş

İngiliz Erkek Lisesi (High School for Boys), Almanya'nın Doğu'da gerçekleştirdiği ekonomik atılımlar karşısında, yirminci yüzyılın başında İstanbul'da İngiliz ticaretini geliştirmek için ticaret bilgisine sahip nesiller yetiştirmek iddiasıyla açılmıştır. İstanbul'da ticaret eğitimi vermek amacıyla diğer Avrupa Devletleri tarafından daha önce de benzer okullar açılmıştı. İngiliz Erkek Lisesini farklı kılan açılışının arkasındaki sebeplerdir. Avrupa emperyalizminin Osmanlı Devleti'ndeki çıkar mücadelesinin bir sonucu olarak doğan bu okulun kurulması, Osmanlı dış ticaretinde Almanya karşısında gerileyen İngiltere'nin payının korunmasına yönelik bir tedbir olarak gündeme gelmiştir.

1- Almanya ile İngiltere Arasındaki Rekabetin Boyutları

Almanya ile İngiltere arasında 19. yüzyılın sonlarında had safhaya ulaşmış I. Dünya Savaşı'na giden sürecin önemli etkenlerinden olan rekabet, dönemin dünya siyasetinin en büyük meselesi ve bütün âlemin rahatını bozan dünya ölçeğinde bir mücadele olarak tanımlanmıştır. Söz konusu rekabet ve çekişmenin yükseldiği öncelikli bölge ise Yakınoğu'da Osmanlı Devleti toprakları olmuştur¹. Avrupa emperyalizminin zirveye ulaştığı bu süreçte Alman-İngiliz siyasî mücadelesinin arka planında öncelikle sömürgecilik yarışındaki bu iki sanayi devletinin çatışan ekonomik ve ticarî menfaatleri bulunuyordu.²

İngiliz-Alman rekabeti, yeni bir siyasî ve ekonomik güç haline gelen Almanya'nın uluslararası sistemde büyük devletler arasında yerini almasıyla başlamıştır. 1870'te Fransa'yı yenip siyasî birliğini tamamlayarak kendisini *büyük bir güç* olarak kabul ettirmeyi başaran Almanya, sonraki yirmi yıl içerisinde Avrupa'nın en güçlü ekonomisine sahip ülke konumuna yükselmiştir. Alman sanayisi ve ticaretinin yükselişi sadece Avrupa ile sınırlı kalmamış, dünyanın değişik bölgelerinde boy gösteren Alman müteşebbisler ve tüccarlar, gittikleri yerlerde yatırımlar yapmaya başlamışlardır³. Bu sırada Alman hükümeti de milliyetçi çevrelerin sömürgecilik faaliyetlerini yoğunlaştırması yönünde eleştiri ve baskılara maruz kalmıştır. Almanya'nın Avrupa dışında ekonomik ve siyasî etkinliğini artırması ve koloniler elde etmesine yönelik kamuoyu oluşturarak dış politikayı yönlendirmek isteyen çevreler, bu amaçla çeşitli dernekler kurmuşlardır. 19. yüzyılın sonlarında ortaya çıkan bu tür kuruluşlardan; 1887'de faaliyete başlayan *Alman Sömürge Birliği* (Deutsche Kolonialgesellschaft), 1891'de kurulan *Pan-Cermen Birliği* (Alldeutscher Verband) ve 1898'de çalışmalarına

¹ Bu tanım Yusuf Akçura'ya aittir. Bkz: Mehmet Kaan Çalen, "Birinci Dünya Savaşı Bağlamında Yusuf Akçura'dan Bir Tarih Yorumu: <<Türklerin, Cermenlerin ve Slavların Münâsebât-ı Târihiyeleri>>", *Karadeniz Araştırmaları*, 51, Güz 2016, s. 160.

² Louis Pommery, *Yeni Zamanlar İktisat Tarihi 1890-1939*, çev. Cahit Talas, Ankara: Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları 1956, s. 12.

³ On dokuzuncu yüzyılın son çeyreğindeki Alman yatırımlarının bölgesel tercihleri incelendiğinde Alman sermayesinin, dolayısıyla ekonomik genişlemesinin *Mittleuropa*'dan ziyade deniz aşırı bir yönelimi olduğu anlaşılmıştır. Üstelik Alman sermayesinin yatırım tercihlerinde Kayzerin ve dışişlerinin yönlendirmesi etkili olmaktadır. Nitekim 1895 sonrasında Orta Avrupa bu anlamda ihmal edilmiş, Alman sermayesi Osmanlı Türkiye'sinin de dahil olduğu deniz aşırı bölgelere akmıştır. Deniz aşırı yatırımların daha kârlı oluşu tercihlerin ekonomik sebebinin oluşturuyordu: Henry Cord Meyer, "German Economic Relations with Southeastern Europe, 1870-1914", *The American Historical Review*, 57/1 (October 1951), s. 81-82.

başlayan *Alman Donanma Derneği* (Deutscher Flottenverein) oldukça etkili olmuştur. Bunların içinden özellikle Pan-Cermen Birliği sömürgecilik ve ekonomik yayılmacılık konusunda talepleri ve eleştirileriyle Alman hükümetini çok zor durumda bırakmıştır⁴. Eleştiriler, genel olarak diğer büyük güçlerin dünyanın çeşitli bölgelerinde yürütmekte oldukları sömürgecilik faaliyetleri karşısında Almanya'nın geride kaldığı ve aradaki farkın kapatılması için daha sert bir politika izlenmesi yönünde yapılmıştır. Bu sırada Almanya'nın nasıl bir kolonileşme politikası takip etmesi gerektiğine dair iki farklı görüş öne çıkmıştır. Bunlardan biri kolonileri sadece ekonomik genişleme alanı olarak görürken diğeri kolonilere Alman nüfusunun nakledilmesi gerektiğini savunmaktaydı. Kolonileri Alman ticaret ve sanayisinin birer ekonomik genişleme alanı ve garanti pazarı olarak gören görüş, 1890 yılından sonra ekonomik emperyalizme evrilerek daha fazla kâr elde etmek isteyen Alman sanayisi için dış pazarın genişletilip güven altına alınmasını talep etmiştir. Yani ilk görüşten ikinci görüşe doğru Alman siyasi ve ekonomik bakış açısı değişmiştir. Alman dışişlerinin ilgili birimlerinde karşılık bulan görüşe göre; Alman hükümeti, Alman ticareti için faydalı siyasi düzenlemeler yapmalı, Alman çıkarlarını siyasi güç yoluyla korumalı ve ticaret bölgelerinden iş adamlarının dışlanmasını önlemeliydi⁵.

Ekonomide liberal politikadan himayeciliğe kayan ve emperyalist bir dış politika izlemeye başlayan Almanya bunun bir neticesi olarak 19. yüzyılın sonlarına doğru dünya siyasetinde daha etkin bir rol üstlenmeye çalışmıştır. Söz konusu dönüşümün sebeplerinin kısmen II. Wilhelm'in kişisel tutumuyla açıklanması mümkün olmakla birlikte⁶ geniş perspektiften bakıldığında, Almanya'nın bu süreçte karşı karşıya olduğu siyasi ve ekonomik durum daha tatmin edici gerekçeler sunmaktadır. Buna göre 1873'te başlayan ve etkilerini on dokuzuncu yüzyılın sonlarına kadar hissettiren dünya genelindeki ekonomik bunalım Almanya'nın içeride himayeci bir ekonomik politika takip etmeye başlamasında ve politikada emperyalist bir tutum izlemesinde etkili olmuştur⁷. Gelişmiş demir-çelik sektörü ve büyük boyutlarda üretim yapan çiftçiler ekonomik bunalımın getirdiği şartlar altında Alman hükümetinden, ülkelerinin uyguladığı gümrük tarifeleri sayesinde ticaret avantajı elde eden Rus ve Fransız üreticilerinin rekabeti karşısında koruma talep etmişlerdir. Talep edilen koruma sadece içeride değil, dışarıdan hammadde temini için de söz konusu olmuştur. Zira Alman sanayisinin ülke dışından ihtiyaç duyduğu hammadde akışının ve ortaya çıkan ürünlerin ihraç pazarının bu süreçte garantiye alınması önemli addediliyordu. Görüldüğü üzere

⁴ Roger Chickering, "Patriotic Societies and German Foreign Policy, 1890-1914", *The International History Review*, I/4 (October 1979), s. 470-489.

⁵ Woodruff D. Smith, "The Ideology of German Colonialism, 1840-1906", *The Journal of Modern History*, 46/4 (December 1974), s. 653. Alman çıkar gruplarının söz konusu düşünceleri bu dönemde dünyaya yayılma konusunda mevcut olan isteğin boyutunu göstermektedir. Almanya'nın sömürge siyasetinin şekillenmesi ve yönlendirilmesinde iş çevreleri, çıkar grupları ve merkez bürokrasinin rolü hakkında bkz: Woodruff D. Smith, *German Colonial Empire*, The University of North Carolina Press, 1978, s. 91-112.

⁶ Thomas A. Kohut, *Wilhelm II and the Germans. A Study in Leadership*, New York-Oxford: Oxford University Press 1991, s. 177-184.

⁷ 1873 ekonomik krizinin Osmanlı Devleti'ne etkileri konusunda bkz: Ekrem Karademir, *Between Stumbling and Fall Towards Insolvency: The Endeavors of the Ottoman Empire in the 19th Century*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bilkent Üniversitesi Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2007.

Almanya'nın 19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren takip etmeye başladığı yayılcı ve agresif dış politikanın ardında, öncelikle sözü edilen gelişmeler yer almıştır⁸. Etkin bir dünya gücü olma motivasyonu ile takip edilen dışa yönelik politik ve ekonomik hamleler, Almanya'nın bir süre sonra uluslararası pazarı elinde tutan, başta en geniş sömürge topraklarına sahip İngiltere olmak üzere dönemin diğer sömürgeci devletleri Fransa ve Rusya ile karşı karşıya gelip çatışmasına yol açacaktır⁹.

II. Wilhelm'in 1896 yılında İngiltere'nin Güney Afrika'da Transvaal'e yönelik tehditleri ve işgal girişimleri karşısında Boerlere destek verme girişimi olarak özetlenebilecek *Kruger telgrafı*, Almanya'nın dünyanın paylaşımından eşit pay alma isteğini İngiltere'ye hissettirdiği önemli bir çıkış olmuştur¹⁰. Almanya ile İngiltere arasındaki emperyalist rekabeti siyasî olarak üst seviyeye taşıyan II. Wilhelm'in bu çıkışı, İngiliz kamuoyunda Almanya karşıtı ciddi bir reaksiyona yol açması bakımından da bir dönüm noktası niteliğindedir¹¹. Bu reaksiyon, Alman ekonomik rekabetine karşı İngiliz kamuoyunda uzun süredir kendisine yer bulan öfkeyi güçlendirmiştir¹². Bu süreçte Almanya'nın daha fazla koloni elde etme arzusu, donanmasını büyütürken birinci sınıf bir deniz gücü olma yolundaki çalışmalarını yakından etkilemiştir¹³. 19. Yüzyılın sonlarında başlayan bu girişimler, yirminci yüzyılın ilk yıllarından itibaren İngiltere ile bir donanma inşası yarışına dönüşecektir. Alman ekonomik yayılcılığı, bir süre sonra tarihi rakipleri olan Rusya ve Fransa'yı bir araya getirmiş ve daha sonra İngiltere'nin de bunlara katılmasıyla Birinci Dünya Savaşında Almanya'ya karşı ciddi bir koalisyonun kurulmasının alt yapısını sağlamıştır¹⁴.

Öte yandan, özellikle 1878'den itibaren, himayeci bir karakter kazanmaya başlayan¹⁵ Alman ticarî genişlemesinin temelinde iki unsur yer almaktaydı. Bunlardan ilki olan güçlü deniz ticaret filosu sayesinde Almanya 1880'de 2.923 milyon mark olan ihracatını 1913'te 10.097 milyon marka çıkarmıştır. Bu sürede Alman ihracatı tonaj bakımından dört kat büyüme kaydetmişti. İkinci unsur ise iyi bir şekilde düzenlenmiş bankacılık sistemiydi. Yüksek motivasyona sahip, gayretli sanayiciler ve tüccarlar Almanya'nın bu dönemdeki ekonomik başarılarının aktörleri olarak görülmüştür¹⁶.

⁸ David Calleo, *The German Problem Reconsidered. Germany and the World Order, 1870 to the Present*, Cambridge: Cambridge University Press 1978, s. 15-17.

⁹ Oscar A. Marti, *Anglo-German Rivalry As a Cause of the Great War*, Boston: The Stratford Company, Publishers 1917, s. 31.

¹⁰ H. Bayram Soy, *Almanya'nın Osmanlı Devleti Üzerinde İngiltere İle Nüfuz Mücadelesi (1890-1914)*, Ankara: Phoenix Yayınları, 2004, s. 76-78.

¹¹ C. D. Penner, "Germany and the Transvaal before 1896", *The Journal of Modern History*, 12/1 (Mart 1940), s. 57; Archibald J. Dunn, *Turkey and Its Future*, London: Effingham Wilson, 1905, s. 6.

¹² A. J. P. Taylor, *The Struggle for Mastery in Europe 1848-1918*, London: Oxford University Press 1954, s. 365-366.

¹³ Woodruff D. Smith, *German Colonial Empire*, s.126-128.

¹⁴ David Calleo, *The German Problem Reconsidered. Germany and the World Order, 1870 to the Present*, Cambridge: Cambridge University Press 1978, s.25.

¹⁵ Oscar A. Marti, *Anglo-German Rivalry As a Cause of the Great War*, s. 27-28; David Calleo, *The German Problem Reconsidered. Germany and the World Order, 1870 to the Present*, Cambridge: Cambridge University Press 1978, s.15.

¹⁶ Louis Pommery, *Yeni Zamanlar İktisat Tarihi 1890-1939*, s. 14. Meyer bu üç unsuru etkili ihracat sanayisi, aşırı merkezî bankacılık sistemi ve iyi örgütlenmiş ulaşım ağları olarak ifade etmektedir: Henry Cord Meyer, "German Economic Relations with Southeastern Europe, 1870-1914", s. 82.

Burada 21 büyük Alman bankası ve ticarî işletme tarafından 15 milyon mark sermaye ile 1870'te kurulmuş olan Deutsche Bank özellikle vurgulanmalıdır. Zira bu banka, sermayesini 1881'de 60 milyon, 1888'de 75 milyon ve 1897'de 150 milyon marka çıkararak Almanya'nın dünya genelindeki girişimlerinin en güçlü destekçisi olmuştur¹⁷.

Yukarıda bahsedildiği üzere, uluslararası sisteme dahil olarak dünyanın geri kalanının kaderi üzerinde dönemin diğer beş büyük gücüyle birlikte belirleyici olmaya başlayan Alman emperyalizmi öncelikle Afrika'da olmak üzere çeşitli bölgelerde sömürgecilikten *hak ettiği* payı almak üzere harekete geçmiş ve bu hususta Almanya ile İngiltere ve Fransa arasında I. Dünya Savaşı'na kadar şiddeti giderek artan bir çatışmacı rekabet yaşanmıştır. Almanya'nın 19. yüzyıl sonlarında söz konusu siyasi ve ekonomik yükselişi dünya hegemonyası yarışında rakipleri İngiltere ve Fransa'da endişeye neden olmuştur. Her iki ülkede de söz konusu endişeyi sıkça ifade eden ve gündemde tutmaya çalışan kesim öncelikle iş dünyası olmuştur. Almanya'nın ekonomik yükselmesini kendi ekonomik ve ticarî geleceklerine karşı ciddi bir tehdit olarak gören iki ülkenin iş çevreleri, bir yandan kendi hükümetlerinden bu tehlikeye karşı birtakım yardımlar isterken, diğer taraftan imkanları dahilinde buldukları bölgelerde çeşitli tedbirler almaya başlamışlardır. Bu noktada hükümetlerine Alman sermayesinin arkasında güçlü bir siyasî destek olduğunu sürekli hatırlatarak, kendilerine de aynı desteğin gösterilmesini talep etmişlerdir.

Burada öncelikle İngiltere ve Fransa'nın dünya ekonomisindeki payının Almanya karşısında mütemadiyen ve *tehlikeli* bir şekilde azalmakta olduğu algısının doğru olup olmadığı ve 19. yüzyılın sonlarında Almanya'nın dünya ölçeğindeki ekonomik pozisyonunun gerçekte ne olduğu sorularının kısaca cevaplanması, bundan sonraki tartışmanın sağlıklı yürütmesi açısından önem arz etmektedir.

19. yüzyılın son çeyreğinden I. Dünya Savaşı'na kadar İngiltere ve Almanya arasındaki rekabeti detaylı bir şekilde inceleyen Hoffman'a göre; İngiltere bilhassa 1870'lerde gerçekleştirdiği ihracat miktarını ve sahip olduğu ticaret filosunun kapasitesini önemli ölçüde artırmıştı. İngiltere'nin 1854'te 97 milyon sterlin olan ihracatı 1872'de 256 milyon sterline yükselmişti. 1855-59 arasında yıllık ortalama 4.5 milyon olan Birleşik Krallık adına kayıtlı gemilerin tonajı 1870-74 arasında yıllık 5.7 milyon tona yükselmiştir. İngiltere'nin sanayi ve ticaret hacmi hakkında daha başka rakamlar da veren Hoffman 19. yüzyılın son çeyreğine girilirken İngiltere'nin gerek Avrupa gerek ABD'den bu anlamda her hangi bir tehdit hissetmediğini belirtmektedir.¹⁸ Bu uzun sayılabilecek büyüme ve rakipsiz dönemin ardından, 1873 yılındaki ekonomik krizin genel bir sonucu olarak İngiliz ticaretinde ciddi bir gerileme yaşanmıştır. Önsoy'a göre bu gelişme sonrasında İngiltere geleneksel pazarlarda yeni rakipleri Almanya, ABD ve İtalya karşısında kaybettiği payı sömürgeleriyle olan ticaretini ciddi miktarda artırarak kapatmıştır¹⁹. Dönemin diğer sanayileşmiş ülkeleri üzerinde de etkili olan söz konusu

¹⁷ Lothar Rathmann, Alman Emperyalizminin Türkiye'ye Girişi. Berlin-Bağdat, Türkçesi: Ragıp Zarakolu, İstanbul: Belge Yayınları 2001, s. 38.

¹⁸ Ross J. S. Hoffman, Great Britain and the German Trade Rivalry 1875-1914, Philadelphia: University of Pennsylvania Press 1933, s. 3-5.

¹⁹ Rifat Önsoy, Türk-Alman İktisadi Münasebetleri (1871-1914), s. 84-85.

krizin ardından bilhassa Avrupa'nın değişik bölgelerinde görev yapan İngiliz konsolosları Fransa, Almanya, Belçika gibi ülkelerin çeşitli sanayi alanları ve ürünlerinde oluşturdukları ciddi rekabet ile İngiliz mamul maddelerinin onlar karşısında yaşadığı pazar payı kaybından şikâyet etmeye başlamışlardır²⁰. Söz konusu şikâyetler sadece kıta Avrupası ile sınırlı kalmamış, dünyanın değişik coğrafyalarından benzer şekilde serzeniş ve uyarılar gelmeye başlamıştır.

Almanya'nın dış ticaretteki payının artması karşısında İngiliz ticarî çevrelerinin öncülük ettiği şikâyetlerde, Alman tüccarların takip ettiği ticaret politikası hakkında birkaç hususun öne çıkarıldığı görülmektedir. Öncelikle Almanlar bir ülke veya bölgenin farklı noktalarında şubeler açıyor, eğitilmiş Alman gençlerini bölgeye gönderip tüccarların yanında çırak olarak istihdam ediyorlardı. Böylece gençlerin bölge ticaretinin özellikleri hakkında önemli birikim elde etmeleri sağlanıyordu. Bu şekilde yetişen kişiler daha sonra ilgili ticaret şirketinin yönetimini devralmaktaydı. Ayrıca Alman hükümeti dünyanın çeşitli bölgelerinde ekonomik ve ticari faaliyet gösteren vatandaşlarını himaye etmekteydi. Alman tüccar ve satış mümessilleri çeşitli coğrafyalarda çok ücra bölgelere kadar giderek, müşterinin talep ve beklentisine karşılık vermek şeklinde bir satış stratejisi izleyerek çalışmalarını yürütüyorlardı.

1850'lerde İngiltere'nin öncülüğünde dünyayı etkisi altına alan *serbest ticaret* politikası çerçevesinde imzaladığı anlaşmalar, İngiltere'nin dünya ticaretindeki yükselişine uygun bir ortam sağlamıştı. 1873 ekonomik buhranının etkisiyle serbest ticaretten uzaklaşan Avrupa ve ABD, yerli sanayiye korumaya yönelik adımlar atmaya ve yüksek gümrük tarifeleri hayata geçirmeye başlamıştı²¹. Esasında İngiltere'de de bu konuyu tartışan bazı siyasi çevreler, gelişen rekabet karşısında İngiliz imparatorluğunun kendi içinde daha korumacı ve kapalı bir ticarî sisteme geçmesinin uzun vadede fayda sağlayacağını savunmuştur. Özellikle Joseph Chamberlain yeni bir gümrük yasası yapılarak İngiltere'nin sömürgeleriyle dışa kapalı bir çeşit gümrük birliği uygulamasına geçilmesi için siyasi bir kampanya yürütmüş ancak serbest ticareti savunan Liberal Parti'nin 1906 yılındaki seçimlerde elde ettiği büyük zafer sonucu söz konusu korumacılık fikri rafa kalkmıştı²². Nitekim İngiltere, liberal ekonomi ve serbest ticaretin en önemli savunucusu olarak yoluna devam etmiştir. Yüksek gümrük duvarları karşısında Avrupa'daki geleneksel pazarlarını kaybeden İngiltere, kıtadaki ülkelerle aynı yöntemi takip etmekten ısrarla uzak durarak yani gümrük politikasını değiştirmeyerek çözümü dünyanın farklı coğrafyasındaki pazarlarda payını artırmakta bulunmuştur²³. Bu süreç çetin bir rekabetin de habercisi olmuştur. 1880 sonrası, önce kıta Avrupası'nda ardından dünyanın geri kalan pazarlarında İngiliz ürünleri Fransa, Belçika, Hollanda gibi diğer sanayi ülkelerinin bilhassa yoğun bir biçimde Almanya ve ABD'nin rekabetiyle karşı karşıya kalmıştır²⁴. Rakamlar I. Dünya Savaşı öncesinde İngiltere'nin dünyanın en büyük mal ihraç eden ülkesi sıfatını koruduğunu göstermektedir. İngiltere ihracatta liderliğini

²⁰ Ross J. S. Hoffman, *Great Britain and the German Trade Rivalry 1875-1914*, s. 13-17.

²¹ Ross J. S. Hoffman, *Great Britain and the German Trade Rivalry 1875-1914*, s. 22.

²² Louis Pommery, *Yeni Zamanlar İktisat Tarihi 1890-1939*, s. 13.

²³ Ross J. S. Hoffman, *Great Britain and the German Trade Rivalry 1875-1914*, s. 27.

²⁴ Ross J. S. Hoffman, *Great Britain and the German Trade Rivalry 1875-1914*, s. 33.

korumuş olmasına rağmen 1880-1913 arasında bu ihracatı ancak %121 oranında artırmış, buna karşılık büyüyen rakiplerinden ABD %195, Almanya ise %204 oranında bir ihracat artışı kaydetmiştir. 1913 senesine gelindiğinde sanayileşmesini tamamlamış üç büyük Avrupa devletinin toplam ihracatlarının içinde mamul maddelerin payına bakıldığında dikkat çekici bir sonuç ile karşılaşılmaktadır. Almanya ve İngiltere'de bu oran %66, Fransa'da ise %60'dır²⁵.

İngiliz ve Fransız iş dünyalarında hâkim Almanya'nın *tehlike arz eden* bir ekonomik büyüme içinde olduğu söylemleri sadece yakın zamanlarda kaleme alınmış bilimsel çalışmalarda değil konunun yoğun olarak tartışıldığı 19. yüzyılın son çeyreğinde yayınlanmış çeşitli istatistiklerde de ciddi itirazlarla karşılaşmıştır.

Almanya'nın yeni bir ekonomik güç olarak uluslararası ticarete İngiltere'ye önemli bir tehdit oluşturduğuna dair İngiliz kamuoyunda oluşmaya başlayan endişelere dair haberler dönemin Osmanlı basınına da yansımıştır. *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi* İngiltere Ticaret Bakanlığı'nın hazırladığı İngiltere'nin dış ticareti ile Almanya, Fransa, Amerika gibi bazı ülkelerin ihracatına dair istatistiği içeren raporu, *Almanya ile İngiltere Arasında Rekabet-i Ticariye* başlığıyla sayfasına taşımıştır²⁶.

Haberde İngiltere'nin toplam ihracatta Almanya'yı ikiye katladığı hatırlatılarak; İngiliz *gayretkeşlerinin* endişeleri bir yere kadar komik görülmüş ise de "Almanya'da yapılmıştır" işareti taşıyan mallara karşı ciddi şekilde rekabet etme fikrinin gittikçe yayıldığı ve meselenin İngiliz Parlamentosunda müzakere edildiği kaydedilmiştir. İngiltere ve Almanya ticaretinin artma oranları hakkında dikkat çekici görülen rapordaki bazı bilgiler gazete tarafından detaylı olarak nakledilmiştir. Buna göre; İngiltere'nin ihracatı 1880-1895 yılları arasında 3 milyon liralık bir artış kaydetmiştir. Almanya'nın ihracatı ise aynı zaman zarfında 21 milyon lira değerinde bir artış sağlamıştır²⁷. Sözü edilen rakamlara İngiltere'nin sömürgeleriyle olan ticareti dahil değildir. Daha sonra ihracat rakamları ülkelerin nüfuslarına oranlanarak, kişi başına düşen ihracat oranları sıralanmıştır. Hesaplamalardan sonra, son 25 sene zarfında ihracatını artırma konusunda oldukça mesafe kaydeden Almanya'nın bu ilerlemesinin arkasında nüfus artışının yer almadığı çıkarımında bulunulmuştur. İki ülke arasındaki ticarete dair verilerde altı çizilen husus, Almanya'nın İngiltere'ye olan ihracatında ziraat ürünlerinin miktarındaki düşüşe karşılık mamul ürün miktarındaki artış olmuştur. Almanya'nın İngiliz genel ticaretinde sahip olduğu yer on beş sene öncesine göre pek az öneme sahiptir. 1880'den 1895'e kadar Almanya'dan ithalat %5,92'den %6,48'e; Almanya'ya ihracat ise %7,60'dan

²⁵ Louis Pommery, *Yeni Zamanlar İktisat Tarihi 1890-1939*, s. 11-12.

²⁶ Haberin sunuş kısmı İngiltere'deki tartışmayı güzel bir şekilde yansıtmaktadır: "Birkaç seneden beri İngiltere'de birtakım erbâb-ı ticâret ve san'at Almanya rekabetinin İngiltere san'atını son derecede tehdit etmekte olduğunu ve Almanya'nın şimdiye kadar İngiltere'nin ticâret-i umûmiyyede işgal ettiği mevkii tutmak yolunda ilerlemekte bulunduğunu makam-ı şikâyetten bi'l-beyân bu tehlikenin önü alınmak üzere İngilterece mümkün olan vâsitalara ibtidâr edilmesini talep etmektedirler." (*Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, No. 649, 11 Muharrem 1315/31 Mayıs 1313, s. 1.)

²⁷ İngiltere'nin ihracatı 1880 senesinde 223 milyon lira iken 1895 senesinde 226 milyon kırıya yükselmiş yani 15 sene içinde 3 milyon lira, 1880 senesinde 145 milyon lira olan Almanya'nın ihracatı ise 1895 senesinde 166 milyon liraya yükselmiş yani 21 milyon lira artmıştır: *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, No. 649, s. 1.

%9,11'e yükselmiştir. Yani Almanya'ya ihracat 0,85 raddesine yükseldiği halde Almanya'dan ithalat yalnız % 0,56 artmıştır²⁸.

Haberde Almanya ile İngiltere arasındaki ticari rekabetin anlaşılabilirliği için asıl bakılması gereken rekabetin en yoğun yaşandığı ülkelere ait veriler olduğu söylenmiştir. Bu husustaki inceleme Avrupa dışındaki ülkelere ve İngiliz sömürgelerinde ticaretin İngilizlerin elinde olduğunu ortaya koymaktadır. Almanya'nın rekabeti sadece Rusya ve Kuzey Amerika'da görülmektedir ancak İngiliz ticareti bu ülkelerde de üstün durumdadır. Hatta İngiltere'nin Almanya, Fransa ve ABD'ye dahi ithalatı diğer ülkelerdekinden fazla artmış göstermiştir. Öte yandan Avrupa dışındaki ülkelerin Almanya'dan yaptığı ithalat gittikçe ilerlemekte olup bu artış İngiltere'ninkinden fazla gerçekleşmiştir. Yapılan ithalatın rakamsal karşılığına bakıldığında İngiltere oldukça öndedir.

Habere konu olan raporun sonuç kısmında dikkat çekici bir değerlendirme yer almaktadır. Buna göre; Almanya İngiltere tarafından henüz endişe kaynağı olacak derecede ilerlememiş ve kendisine isnat olunan mevki elde edememiş ise de gün geçtikçe ilerlediğinden bir gün o seviyeyi yakalayacağı için İngiltere'nin daha fazla gayret göstermesi gerektiği savunulmuştur.

Meşhur İngiliz finans dergisi *The Economist*, İngiltere ile Almanya arasındaki rekabeti Ocak 1898 sayısında etraflıca analiz etmiştir²⁹. Haberdeki değerlendirmeler, Alman Hükümeti'nin Reichstag'a sunduğu 1872-1896 yılları arasında Alman İmparatorluğu'nun dış ticareti ve deniz taşımacılığı filousundaki büyümeye dair veriler içeren *Alman İmparatorluğu'nun Deniz Çıkarları* adlı rapor ve sebep olduğu tartışmalar hakkındadır. Tartışmalar İngiliz ticaret ataşesi Harris Gastrell'in hazırlayarak İngiliz Dışişlerine sunduğu asıl raporun özetinin yayınlanmasıyla başlamıştır. *Economist* dergisi, aşağıda giriş kısmı verilen değerlendirmede görüldüğü üzere, Alman hükümetinin ülkenin ekonomik büyümesine dair yayınladığı istatistiklerin şişirme ve ekonomi çevrelerini etkilemeyi amaçladığı görüşü ileri sürülmüştür.

“Üstünkörü bakıldığında raporda verilen rakamların gerçekten “ürkütücü” olduğu inkâr edilemez. 1872-1897 yılları arasında Alman İmparatorluğu'nun nüfusu %30 oranında artmıştır. Dış ticaret daha iyi performans göstermiş ve %60 oranında artmıştır. Deniz ticaret filosu bakımından tonaj olarak üç katı bir artış söz konusudur. Bizce Mr. Gastrell düşünmüş olabileceğinden daha az dikkatli bir şekilde şunu açık hale getirmektedir ki verdiği rakamlar ve yorumlar basitçe Alman resmi açıklamalarının bir özeti. Onun yazısını okuyanlardan bazıları Alman sanayiinin ilerlemesine dair bu methiyeler dolu dilin Gastrell'e ait olduğu hatasına kapılmışlardır. Şüphesiz bu tavır raporun İngiltere'de sebep olduğu etkiyi güçlü kılmıştır. Gerçek olan Mr. Gastrell raporda verilen rakamlardan ve onlardan yapılan çıkarımlardan hiçbir şekilde sorumlu değildir. Bu noktada bir yanlış anlaşılma olmamasını arzu ediyoruz zira

²⁸ *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, No. 649, s. 2.

²⁹ *The Economist*, No. 2840 (29 January 1898).

istatistiklerin sunulma şekli son derece yanlış yönlendirmeye göre hesaplanmıştır. Gerçekte, raporda bahsi geçen Alman dış ticaretinin % 60 oranındaki kağıt üzerinde bahsedilen büyümesinin başka bir yerde yani pratikte karşılığı bulunmamaktadır. Bu, hatırı sayılır oranda ihracat ve ithalat istatistiklerinin derlenme usulünde yapılan değişikliklerin bir sonucudur. Yakın bir oranda ise Hamburg, Bremen ve diğer Prusya ve Oldenburg arazisinin 1888'de Alman Gümrük Birliği'ne dahil olmasıyla alakalıdır. Bu şehirlere ait ticaret raporlarının hesaba dahil edilmesi toplam oranı şişirmiştir. Sonuç ticarî bir büyüme değil, daha önce dışarıda bırakılmış olan hesabın dahil edilmesinin ürünüdür. Raporda kabul edildiği üzere, bütün bu değişikliklerin bir sonucu olmak üzere, "ticaretin kesin bir karşılaştırması ancak 1889'dan itibaren verilebilir". Bu ise 1872'den itibaren yapılan mukayese ve ona dayanarak varılan %60 artış sonucunun basitçe etkileme için yapıldığının kabul edilmesiyle eşdeğerdir."

Haberin devamında 1889-1896 yıllarına ait, "daha emin bir zemine" dayanan istatistik verileri üzerinden yeni bir hesaplama yapılmıştır. Bu hesapta Almanya'nın dış ticaret rakamları yani ithalat ve ihracat miktar ve oranları bahsi geçen tarih aralığında bir karşılaştırmaya tabi tutulmuştur. Bu değerlendirmede, Almanya tarafından sunulan resmî istatistiklerdeki iki hususa itiraz edilmiştir. Birincisi verilerdeki artışın büyük kısmının 1895 yılında gerçekleştiği, dolayısıyla 1895 yılı esas alınarak bir değerlendirme yapılırsa ithalat ve ihracat miktarındaki artış oranlarının ciddi biçimde düşeceği hususudur. İkinci itiraz ise bir ülkenin dış ticaret hareketliliğinin mamul malların ihraç ve ithalatına dair rakamlarla anlaşılabilceği, ancak Alman resmî verilerinde altın/gümüş külçesi ile demir para ithalat ve ihracatının da dahil edilmesine yapılmıştır. Dolayısıyla Alman dış ticaretindeki söz konusu büyümenin hatırı sayılır miktarı bahsi geçen metal kalemlerinde yaşanmıştır. Madeni para ve külçe altın/gümüş kalemleri dışarıda tutulduğunda büyüme oranlarının daha aşağı seviyelerde gerçekleştiği anlaşılmaktadır³⁰. Sonuç itibarıyla Economist dergisi uzun değerlendirmeler neticesinde, resmî istatistiklerinde gösterilen %13.2'nin aksine Almanya'nın 1889-1896 yılları arasındaki ithalat ve ihracat toplamındaki büyümenin gerçekte %9 olduğunu iddia etmekteydi. Haberde bu son haliyle bile bahsi geçen dönemde Alman dış ticaretinin azımsanamaz bir büyüme gösterdiği kabul ediliyor, amaçlarının konuyu küçültmek veya İngiliz üreticilerinin gelişen hevesli Alman rekabetçiliğinden endişe duymalarını önlemek olmadığı vurgulanıyordu. Amaç, istatistiklerin Alman ticaretinin ilerlemesine dair tamamen hatalı bir izlenim oluşturacak şekilde hesaplanması ve bu yanlış hesaba dayalı olarak yapılan "alarm verici" yorumlar karşısında gerçekleri ortaya koymak arzusuuydu. Haberin son kısmında Almanya ve İngiltere deniz ticaret filolarının büyüme oranlarına dair rakamlar üzerinden Almanya'nın bu konuda da İngiltere'nin çok gerisinde olduğu gösterilmeye çalışılmıştır.

Yukarıda ele alınan ve resmi raporlardan hareketle yapılan değerlendirmelerde yirminci yüzyıla girilirken Almanya'nın ekonomik olarak güçlenmekte olduğu kabul edilmekle birlikte henüz İngiltere'yi tehdit edecek güce erişmediği, dolayısıyla bu

³⁰ *The Economist*, No. 2840 (29 January 1898).

yöndeki değerlendirmelerin yanıltıcı olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Ancak büyüyen Almanya'nın gelecekte dünya ölçeğinde elde edeceği ekonomik konum dönemin en önemli ekonomik gücü İngiltere'yi oldukça endişelendirmekteydi. Bundan dolayı gelişmeler yakın bir şekilde takip olunuyordu.

2- Almanya'nın Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ekonomik Varlığını Artırması

Alman iktisatçı F. List ve ünlü asker Moltke'nin akabinde yine bir iktisatçı olan W. Roscher daha 19. yüzyılın ortalarında Almanların Amerika'ya değil doğudaki komşu ülkelerin bereketli ancak nüfusça az topraklarına göçmelerini tavsiye etmişti. Buna göre Macaristan'dan Anadolu'ya kadar olan verimli ve gelecek vadeden bölgeler Almanya'nın genişlemesi için uygun alanlar olarak gösterilmekteydi³¹. Nitekim Almanya'nın birliğini tamamladığı 1871 sonrasında Balkanlar ve Osmanlı Asya'sına yönelme tartışmaları yeniden ivme kazanacaktı.

Almanya'ya Osmanlı Devleti özelinde ticari olarak dikkate alınması gereken bir rakip gözüyle en erken dikkat çekenlerden biri D. Urquhart olmuştur³². Bununla birlikte, Almanya bu tarihte henüz birliğini tamamlamıştı ve bölgedeki faaliyetleri çok büyük boyutta değildi. Yukarıda da bahsedildiği üzere İngiltere savunduğu ve çeşitli yöntemlerle dünyanın büyük bir bölümünde uygulamayı başardığı serbest ticaret politikası sayesinde on dokuzuncu yüzyılın üçüncü çeyreğine kadar hem dünyada hem de Osmanlı Devleti ile olan ticaretinde eşsiz bir konum elde etmiştir. Ancak Almanya'nın siyasi birliğini tamamlayıp önemli bir ekonomik güç haline gelmesinden sonra ve özellikle Osmanlı Devleti'nin 1880 sonrası İngiltere ile olan siyasi ilişkilerinde meydana gelen soğukluğun bir sonucu olarak Almanya, İngiltere'nin yerini alacaktı. Bu gelişme, aynı zamanda İngiliz analistlerin dünya ölçeğinde Almanya'nın ekonomik ve ticarî olarak İngiltere aleyhine genişleyerek pastadaki payını artırdığını söylemeye ve bir süre sonra İngiliz kamuoyunun bunu büyüyen bir tehdit olarak görmeye başladığı sürece rastlamaktaydı. 1880 sonrası uluslararası sistemde güçlü bir konum elde eden Almanya, ekonomik ve siyasî nedenlerle Avrupa'daki diğer rakipleri gibi yayılmacı bir politika izleme niyetindeydi. Bu sırada Almanya'daki çeşitli mahfillerde, Osmanlı topraklarının Almanya için en uygun yayılma ve hatta kolonileşme alanı olduğu açıkça ifade edilmekte ve bu konuda eserler yayınlanmaktaydı³³. Buna göre, Almanya diğer büyük güçler hareketine geçmeden Yakındoğu'da güçlü bir konum elde edebilmek ve bölgeyi kontrol altına almak adına hızlı davranmalıydı.³⁴

Alman sanayisi Osmanlı topraklarına sistemli olarak 1880'lerde kurulan *Deutscher Handelsverein* (Alman Ticarî Birliği) ile giriş yapmış ancak Yakındoğu'da faaliyet gösteren bu şirket başarı sağlayamamıştı. Alman şirketlerinin Osmanlı topraklarındaki faaliyetlerinin yaklaşık on yıl daha düşük seviyede seyretmesi, iki ülke

³¹ W. O. Henderson, "German Economic Penetration in the Middle East, 11870-1914", *The Economic History Review*, 18/1-2, 1948, s. 54-56.

³² David Urquhart, *Turkey and Its Resources: Its Municipal Organization and Free Trade; the State and Prospects of English Commerce in the East, the New Administration of Greece, Its Revenue and National Possessions*, London: Saunders and Otley 1833, s. 154-155.

³³ Lothar Rathmann, *Alman Emperyalizminin Türkiye'ye Girişi*. Berlin-Bağdat, s. 55-57.

³⁴ W. O. Henderson, "German Economic Penetration in the Middle East, 11870-1914", s. 56-57.

arasındaki ulaşım ağının eksikliğinden ileri gelmiştir³⁵. İlerleyen yıllarda Alman bankacılığının ekonomik desteği ve ulaşım konusundaki yeni gelişmeler sonrasında Osmanlı-Alman ticaret hacmi giderek artmaya başlamıştır³⁶. 1889'da Deutsche Levante Linie tarafından başlatılan düzenli seferler, ulaşım konusunda önemli bir açılım sağlamıştır. Bundan bir sene önce *Deutsche Bank* önderliğinde bir konsorsiyum Osmanlı İmparatorluğunda Anadolu demiryolları imtiyazını elde etmişti. Buna göre daha önce faaliyete başlamış olan Haydarpaşa-İzmit demiryolu hattının mülkiyeti, İzmit-Ankara hattının 99 yıllık işletme ve yapım hakkını ayrıca Üsküdar'a kadar bir yan hat ile Bursa ve Kütahya bağlantı hatlarının yapımı Alfred Kaulla nezdinde *Deutsche Bank* liderliğindeki malî gruba verilmiştir³⁷.

Diğer devletler için Osmanlı topraklarındaki Alman yatırımları arasında en büyük endişe kaynağını Bağdat Demiryolu oluşturmuştur. Gerek İngiliz gerek Fransız kamuoyu Anadolu'nun zengin topraklarında Alman sermayesiyle Bağdat Demiryolu gibi bir hat uzanmasına başından itibaren karşı çıkmıştı³⁸. 1889 ve 1898 yıllarında II. Wilhelm'in Osmanlı Devleti'ne gerçekleştirdiği ziyaretler Almanya'nın Yakınoğu'da yayılma politikasının siyasî alt yapısını oluşturmuştur³⁹. Bu ziyaretler sonrasında Türk-Alman ilişkilerinin güçlenmesi, Avrupa'nın diğer büyük güçlerinin hoşuna gitmemiştir. Nitekim 1889'daki ziyarette Bağdat Demiryolunun Konya'ya kadar uzatılması imtiyazını alan Almanya, artık Osmanlı topraklarında ve özellikle Orta Doğu'daki Rus, İngiliz ve Fransız politikalarına müdahil olacağına işaretini vermişti. 1898'deki ziyarette ise II. Wilhelm önce İstanbul'a gelmiş, birkaç gün kaldıktan sonra Hayfa'ya geçmiştir. Bu ziyaret, diğer ekonomik kazançların yanında bir de Almanya'ya yukarıda bahsedilen demiryolunun Bağdat'a kadar uzatılması imtiyazını sağlamıştır⁴⁰.

Görüldüğü üzere Almanya Osmanlı Devleti ile yakın siyasî ilişkilerini ekonomik kazanımlar ve imtiyazlar elde etmek konusunda en iyi şekilde değerlendirmekteydi. Bunun bir neticesi olarak rakipleri karşısında, Osmanlı borçlanması ve yabancı yatırımlarındaki payını artırmıştır. İngiltere'nin 1881'de % 20 olan Osmanlı dış borçlarındaki payı 1913'te % 6,9'a gerilemiştir. Fransa'nın Osmanlı Devleti'nin dış ticaretindeki payında 1900-1910 yılları arasında sürekli bir düşüş söz konusu olmakla birlikte Osmanlı dış borçlarındaki payı açısından tam tersi bir durum söz konusudur. Fransa'nın 1881-1913 yılları arasında Osmanlı dış borçlarındaki payı % 40'tan % 49,5'e yükselmiştir. Aynı dönemde Almanya'nın Osmanlı Devleti'ne olan ihracatında sürekli bir artış yaşanmıştır. Bu artış Almanya'nın Osmanlı Devleti'ndeki doğrudan yatırımlarında görülen yükseliş trendi ile örtüşmektedir. Almanya 1881-1913 yılları arasında Osmanlı dış borçlanmasındaki payını dört kat artırmış, oransal olarak % 4,7'den

³⁵ İlber Ortaylı, Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu, İstanbul: İletişim Yayınları 2003⁵, s.57; Murat Özyüksel, "Abdülhamid Devrinde Osmanlı-Alman İlişkilerinin Gelişimi", Devr-i Hamid Devr-i Hamid Sultan II. Abdülhamid, haz: Mehmet Metin Hülagü vd, III, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları 2011, s. 302.

³⁶ Rifat Önsöy, Türk-Alman İktisadî Münasebetleri (1871-1914), İstanbul: Enderun Yayınevi, 1982, s. 17-29.

³⁷ Lothar Rathmann, Alman Emperyalizminin Türkiye'ye Girişi. Berlin-Bağdat, s. 40-41; Ortaylı, Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu, s. 138.

³⁸ Archibald J. Dunn, *Turkey and Its Future*, s. 12.

³⁹ W. O. Henderson, "German Economic Penetration in the Middle East, 11870-1914", s. 59.

⁴⁰ Rifat Önsöy, Türk-Alman İktisadî Münasebetleri (1871-1914), s. 41-46.

% 20,1'e çıkarmıştır⁴¹. Aynı dönemde Osmanlı topraklarındaki toplam Alman sermayesi 40 milyondan 600 milyon marka yükselmiştir.

Osmanlı Devleti'ndeki yabancı yatırımların dağılımına bakıldığında 1888'de İngiltere, Fransa ve Almanya'nın payı sırasıyla % 56,2, % 31,7 ve % 1,1 iken 1914 yılında Fransa'nın payı % 45,3 yükselmiş ve ciddi bir kayıp yaşayan İngiltere'nin payı % 14'e düşmüştür. Buna karşılık Almanya büyük bir sıçrama gerçekleştirerek Osmanlı Devleti'ndeki toplam yatırımlardaki payını % 34'e çıkarmıştır⁴².

Yukarıdaki rakamlar Almanya'nın sadece siyasî değil ekonomik olarak da Osmanlı Devleti'nde on dokuzuncu yüzyılın sonlarından itibaren önemli bir mevki elde ettiğinin somut göstergesidir. Nitekim bu durumu inceleyen İlber Ortaylı'nın kitabına *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu başlığını vermesi sözü edilen etkinin boyutunu* en güzel şekilde yansıtmaktadır⁴³.

Osmanlı Devleti'nin dış ticaretine ait istatistikler 19. yüzyılın sonlarından yirminci yüzyılın başlarına kadar emperyalist rekabetin en yoğun olduğu dönemde sanayileşmiş ülkelerin bu ticaretteki payları ve bunların arasında Almanya'nın konumunun doğru bir şekilde anlaşılması açısından önemli veriler sunmaktadır.

OSMANLI DEVLETİ'NİN İHRACATINDA DÖRT ÜLKENİN PAYI (%)				
Yıllar	İngiltere	Fransa	Almanya	Avusturya
1880-1882	23.5	28	0.5	6.1
1890-1892	25.9	24.5	4.3	5.9
1900-1902	25.9	19.2	7.2	7.8
1909-1911	17.9	14.1	11.4	8.0
Kaynak: 19. Yüzyılda Osmanlı Dış Ticareti, Haz. Şevket Pamuk, Tarihi İstatistikler Dizisi, I, Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, 1995, s. 61				

Osmanlı Devleti'nin yaptığı ihracatta dönemin sanayileşmiş dört ülkesinin paylarını gösteren yukarıdaki tabloya bakılacak olursa, İngiltere ve Fransa'nın payında aşağı yönlü bir seyir dikkati çekmektedir. Nitekim 1880'den 1911 yılına kadar olan otuz senelik dönemde İngiltere'ye yapılan ihracatta yaklaşık sekiz puanlık bir düşüş söz konusudur. Aynı süreçte Fransa'nın payı, neredeyse yarı yarıya azalmıştır. Almanya'ya yapılan ihracatta ise yüzde onun üzerinde bir artış yaşanmıştır. Söz konusu dönemde Avusturya'nın Osmanlı Devleti'nin ihracatındaki payı ise çok fazla bir değişiklik göstermemiştir. Diğer taraftan konumuz açısından Osmanlı Devleti'nin yaptığı ithalat rakamları daha önemli bir göstergedir.

⁴¹ Rifat Önsoy, *Türk-Alman İktisadi Münasebetleri (1871-1914)*, s. 62; V. Necla Geyikdağı, *Osmanlı Devleti'nde Yabancı Sermaye 1854-1914*, İstanbul: Hil Yayınları 2008, s. 85; Bu arada söz konusu rakamlar konusunda yabancı kaynaklarda bazı farklılıklar söz konusudur. Örneğin Hamilton Fransa'nın Osmanlı dış borçlanmasındaki payının 1881 yılında % 38,9'dan 1914 yılında % 62,9'a yükseldiğini yazmaktadır (K. A. Hamilton, *An Attempt to Form an Anglo-French 'Industrial Entente'*, *Middle Eastern Studies*, 11/1, 1975, s. 47).

⁴² V. Necla Geyikdağı, *Osmanlı Devleti'nde Yabancı Sermaye 1854-1914*, İstanbul: Hil Yayınları 2008, s. 96.

⁴³ İlber Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*, İstanbul: İletişim Yayınları 2003⁵.

OSMANLI DEVLETİ'NİN İTHALATINDA DÖRT ÜLKENİN PAYI (%)				
Yıllar	İngiltere	Fransa	Almanya	Avusturya
1880-1882	45.4	11.8	2.4	11.8
1890-1892	35.9	12.4	10.3	9.8
1900-1902	29.8	10.0	9.8	14.5
1909-1911	23.9	8.4	13.7	13.9
Kaynak: 19. Yüzyılda Osmanlı Dış Ticareti, Haz. Şevket Pamuk, Tarihi İstatistikler Dizisi, I, Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, 1995, s. 62				

1880-1911 yılları arasında Osmanlı Devleti'nin İngiltere'den yaptığı ithalatta önemli bir azalma söz konusudur. Nitekim 1880-1882 verilerinde % 45.4'lük oran ile ilk sırada yer alan İngiltere 1909-1911 yılında % 23.9 ile yine ilk sıradaki yerini korumakla birlikte yirmi puanın biraz üzerinde bir kayıp yaşamıştır. Fransa'nın aynı süreçteki payına bakıldığında üç puan civarında bir azalma göze çarpmaktadır. Almanya ise bu dönemde önemli bir ivme kaydetmiş, Osmanlı ithalatındaki payını 1880-1882'de % 2.4'ten 1909-1911'de % 13.7'ye çıkarmıştır. Avusturya ise bu süreçte küçük bir artış kaydetmiştir.

Osmanlı Devleti'nin resmî verilerine dayanan söz konusu ihracat ve ithalat rakamları birlikte değerlendirildiğinde her iki kalemde de İngiltere'nin ve Fransa'nın süreklilik arz eden kayıpları karşısında Almanya'nın payını artırdığı gözlenmektedir. Yukarıdaki verileri aynı dönemde Osmanlı ihracatı ve bilhassa ithalatında yaşanan yukarı yönlü genişleme ile değerlendirmek konunun daha iyi anlaşılmasına yardımcı olacaktır. Cari fiyatlarla yapılan hesaplamalara göre 1880'lerin başında 15.4 milyon sterlin olan Osmanlı Devleti'nin ortalama ithalatı 1910'larda 37.7 milyon sterline ulaşarak iki kattan fazla artmıştır⁴⁴.

Yukarıdaki tablo Osmanlı dış ticaretinde 19. yüzyıldan itibaren artan sanayileşmiş devletler arasındaki rekabetin Almanya'nın bu rekabete dahil olmasından sonra geldiği noktayı göstermesi bakımından oldukça dikkat çekicidir. 18. yüzyılda Fransa'nın Doğu Akdeniz'deki ticari kontrolünü 19. yüzyılın başlarından itibaren İngiltere elde etmiş ancak yüzyılın son çeyreğinden itibaren Almanya önemli bir rakip olarak varlığını hissettirmeye başlamıştır. Bununla birlikte konuyu sadece oran açısından incelemek yanıltıcı olacaktır. Söz konusu süreçte adı geçen devletlerin yaptıkları ithalatın para olarak miktarına bakıldığında farklı bir tablo ortaya çıkmaktadır. 1880'de Osmanlı Devleti İngiltere'den 7.403.180 altın lira ithalat yapmışken; Almanya'dan yaptığı ithalat 44.041 altın lira tutarında olmuştur. 1890 yılında İngiltere'den yapılan ithalat 9.922.780, Almanya'dan yapılan ithalat ise 63.256 Osmanlı lirası iken 1900 yılında 8.312.014 Osmanlı lirasına karşılık Almanya'dan yapılan ithalat 658.340 Osmanlı lirasıydı. 1910'da ise İngiltere'den toplam 8.479.698 Osmanlı lirası ithalata karşılık Almanya'dan 3.896.632 Osmanlı lirası değerinde ithalat söz konusudur. Diğer bir ifadeyle I. Dünya Savaşı'nın hemen öncesinde İngiltere Osmanlı Devleti'nin ithalatında değer olarak Almanya'yı ikiye katlamaktaydı⁴⁵. Aynı süreçte Almanya Osmanlı Devleti'nin

⁴⁴ 19. Yüzyılda Osmanlı Dış Ticareti, Haz. Şevket Pamuk, Tarihi İstatistikler Dizisi, I, Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, 1995, s. 25.

⁴⁵ Alma istatistiklerine göre, Almanya'nın 1880-1888 arasında Osmanlı Devleti'ne ihracatı 6,7 milyon marktan 11 milyon 713 bin mark; Osmanlı Devleti'nden olan ithalatı 1,9 milyon marktan 2 milyon 361 bin mark seviyesine

ithalatında değer olarak 1907 sonrasında Fransa'ya biraz yaklaşmış ancak İngiltere'yi yakalaması söz konusu olmamıştır⁴⁶. Bu nedenle meselenin temelinde, gösterdiği olağanüstü büyüme hızı düşünüldüğünde Almanya'nın uzun vadede elde etmesi öngörülen konum yer almaktaydı⁴⁷. Yukarıdaki tablolarda verilen oranlara ele alınan dönemde Osmanlı ithalatında önemli bir yer tutan demiryolu malzemeleri ve silah alımlarına ait rakamların dahil olmadığı da hatırlatılmalıdır⁴⁸. Osmanlı Devleti'nin söz konusu süreçte İngiltere ile bozuk siyasi ilişkilerine karşılık Almanya ile olan yakınlaşması yukarıdaki rakamların sebep olduğu endişeyi İngiliz ticari çevreleri açısından bir derece daha artırmaktaydı.

Görüldüğü üzere Almanya Osmanlı Devleti'ndeki gerek siyasî gerekse ekonomik konumunu giderek güçlendirmekteydi. Söz konusu gelişmeler öncelikle İstanbul'daki İngiliz tüccar ve diplomatları endişeye sevk etmiştir. Bu endişe, çeşitli nedenlerle Fransız iş çevrelerinde uzun süre aynı oranda paylaşılmayacaktır.

3- Almanya'nın Ekonomik Atılımının İngiltere ve Fransa'da Yol Açtığı Tepki

Dünyanın paylaşımında hak ettiğini düşündüğü payı elde etmek isteyen Almanya'nın ekonomik gücünü giderek artırması, rakiplerinin tepkilerini kaçınılmaz kılmıştır. Alman sanayi ürünlerinin piyasalarda daha fazla itibar görmesinde ve pazar paylarının rakipleri aleyhine artırmasının sebebi olarak, öncelikle Alman ürünlerinin daha ucuz olması gösterilmiştir. Ürünlerin ucuz oluşu İngiltere ve kolonilerinde dahi Alman mallarının tercih edilmesini sağladığından, Alman mallarının pazardaki paylarını artırıyordu. Buna karşılık İngiltere kendi sanayi ürünlerinin kaliteli oluşuna vurgu yapmış ancak bu yöntem Alman mallarının tercih edilmesini pek etkilememiştir. İngiliz parlamentosu buna tedbir olarak çıkardığı bir yasayla kendi imparatorluğu içinde satılan Alman mallarının "Alman malı (Made in Germany)" damgasını taşımasını zorunlu hale getirmiştir⁴⁹. Ancak bu tedbir de fiyatça ucuz ve gösterişli ambalajlara sahip Alman ürünlerinin İngiliz topraklarındaki alıcıları üzerinde kısıtlayıcı bir etki göstermemiştir⁵⁰.

Almanya'nın ekonomik olarak güçlenmesi ve ticaretteki payını her geçen gün artırması karşısında İngiliz konsolosları ve tüccarları tepkilerini Londra'ya resmi yollardan iletmışlerdir. Söz konusu tepkilerde özellikle Alman hükümetinin tüccarlara sağladığı koruma, kurulan şirketlere verilen resmi garantiler ve siyasi gücünü kullanarak yeni imtiyazlar elde etmesi gibi şikayetler ön plana çıkmıştır⁵¹. Rakipleri himayeci bir

yükselmişti. 1880'lerin sonunda iki ülke arasındaki dış ticaret sürekli büyüme göstermiş ve Almanya'nın Osmanlı Devleti'ne olan ihracatı 1905'te 71 milyon mark 1912 yılında ise 113,2 milyon mark olarak gerçekleşmişti: Murat Özyüksel, "Abdülhamid Devrinde Osmanlı-Alman İlişkilerinin Gelişimi", s. 303. İki ülke arasındaki ticarete dair istatistik verileri arasındaki bariz farkın somut karşılaştırması için bkz: Rifat Önsoy, *Türk-Alman İktisadi Münasebetleri (1871-1914)*, s. 68-70.

⁴⁶ 19. *Yüzyılda Osmanlı Dış Ticareti*, s. 68-77. Rifat Önsoy, *Türk-Alman İktisadi Münasebetleri (1871-1914)*, s. 89.

⁴⁷ John Burman, *Britain's Relations with the Ottoman Empire during the Embassy of Sir Nicholas O'Conor to the Porte, 1898-1908*, İstanbul: The Isis Press, 2010, s.184.

⁴⁸ Osmanlı dış ticaret istatistiklerinin söz konusu eksikleri için bkz: 19. *Yüzyılda Osmanlı Dış Ticareti*, s 9-11.

⁴⁹ H. Bayram Soy, *Almanya'nın Osmanlı Devleti Üzerinde İngiltere İle Nüfuz Mücadelesi (1890-1914)*, s. 146.

⁵⁰ Oscar A. Marti, *Anglo-German Rivalry As a Cause of the Great War*, s. 28-29.

⁵¹ Archibald J. Dunn, *Turkey and Its Future*, s. 8-9; H. Bayram Soy, *Almanya'nın Osmanlı Devleti Üzerinde İngiltere İle Nüfuz Mücadelesi (1890-1914)*, s. 156-157.

ekonomik yaklaşım benimserken İngiltere'nin serbest ticaret politikasında ısrar etmesi Londra'daki muhafazakarlarda bir rahatsızlığa neden olmuştur. Ancak daha önce de bahsedildiği üzere 1906 seçimlerinde Liberal Parti'nin ezici galibiyeti ekonomide himayeciliği savunan görüşü etkisiz bırakmıştır. Bununla birlikte haftalık yayınlanan muhafazakar dergi *The Spectator* farklı bir noktaya dikkat çekerek konunun serbest ticaret veya himayecilik üzerinden tartışılmasına itiraz etmiş, Almanya'nın ticari ilerlemesinin arkasındaki asıl gücün çok iyi organize edilmiş eğitim sistemi olduğunu detaylarıyla açıklamaya çalışmıştır. Özetle; eğitiminin önemini takdir etmiş olan Almanların temel eğitimden itibaren mükemmel bir eğitim vermek için titiz davranmaları, ticaret bilgisine sahip nesiller yetiştirmek için zorunlu akşam okullarını yaygınlaştırmaları ve sanayi üretimlerinde iyi eğitim almış fazlaca teknik eleman istihdam etmeleri başarılarına temel teşkil etmekteydi. Almanlarla karşılaştırıldığında İngiliz işveren ve çalışanların eğitim anlayışları ve donanımları oldukça aşağı seviyede olduğu görülmekteydi. Dolayısıyla her iki sınıfın da eğitilmesi gerekli görülmüştür. Bu başarıldığında, dünya pazarlarında İngiliz mallarının engellenmesinde yüksek gümrük tarifelerinin işe yaramayacağı ileri sürülmüştür⁵².

Hem Katolik misyonerlerin açtığı başta eğitim ve dinî müessese olmak üzere birçok kurum hem de geçmişi eskilere dayanan ekonomik yatırımlar ile Fransa'nın geleneksel nüfuz sahası olarak gördüğü *Levant*'i⁵³ yayılma alanı olarak seçen Almanya'nın Osmanlı Devleti'ndeki faaliyetleri Fransa hükümetince de yakından izlenmekteydi⁵⁴. Almanya'nın Osmanlı topraklarındaki ticarî ve kültürel faaliyetleri ve Fransa üzerindeki etkisi yirminci yüzyılın başlarında İstanbul'u ziyaret etmiş Fransız gazeteci Paul Fesch tarafından, kısmen bu ziyaretinin kısmen araştırmasının ürünü olarak kaleme alınan eserde geniş bir şekilde ele alınmıştır. Fesch'in tespitlerine göre Fransa ile Almanya *Türkiye*'de sürekli ve kıran kırana bir ticarî rekabet içindeydi. Alman tüccarların hırslı ve yüksek motivasyonu Fesch'in gözünden kaçmamış, ayrıca Alman diplomatların kendi tüccarlarını nasıl himaye ettiklerine, siyasi nüfuzların daha önce Fransız şirketlerine verilmiş ihaleleri iptal ettirmek için kullandıklarına dair somut örnekler vermiştir. Fesch Almanya ile Fransa'nın Osmanlı topraklarındaki mücadelelerinin gerçek nedenini anlamaya çalışmıştır. Bu bakımdan Osmanlı demiryolları üzerinden durmuştur. Fransa ve Almanya'nın Osmanlı Devleti'ne sağladığı borçları karşılaştırıp iki ülkenin Osmanlı Devleti ile yaptıkları ticaretin hacmi ve oranına dair rakamlar vermiştir. Ona göre Fransa'nın ticaretteki durumu her sene kötüye gitmektedir. Şu anda İngiltere'den sonra ikinci sırada olan Fransa'nın en yakın rakibi Almanya çeyrek asırdan daha kısa bir süre içinde *Türkiye*'ye olan ihracatını % 1.100 artırmıştır⁵⁵. Fesch çalışmasının birçok yerinde Almanya'nın Fransız ve İngiliz tüccarlar açısından birçok alanda ne kadar ciddi rakip olduğunu vurgulamış, kimi zaman

⁵² "Protection or Education", *The Spectator*, No. 3936 (5 December 1903), s. 24.

⁵³ William I. Shorrock, *French Imperialism in the Middle East. The Failure of Policy in Syria and Lebanon 1900-1914*, Madison: University of Wisconsin Press, 1976, s. 14-22.

⁵⁴ L. Bruce Fulton, "France and the End of the Ottoman Empire", *The Great Powers and the End of the Ottoman Empire*, ed. Marian Kent, London: Frank Cass, 1996, s. 139-140.

⁵⁵ Paul Fesch, *Abdülhamid'in Son Günlerinde "İstanbul"*, Çev. Erol Üyepazarıcı, İstanbul: Pera Yayınları 1999, s. 497-523.

duygularına kapılıp Osmanlı Devleti'ne artan Alman ithalatını dengelemeye çalışan Fransız ve İngiliz tüccarların mücadelelerini "savaş" olarak nitelemiştir⁵⁶.

Fransa'da Katolik cemaat okullarının, müfredatlarında ticaret eğitime yer vermedikleri gerekçesiyle, Almanya ile olan rekabet söz konusu olunca laik çevrelerce olumsuz bir şekilde gündeme getirildiği anlaşılmaktadır. Buna yönelik eleştirilerin haksız olduğunu ifade eden Fesch Fransa'nın himaye ettiği Katolik misyonerlerin eğitim programlarını güncel şartlara uyarlayarak ticaret eğitimini müfredatlarına dahil ettiklerini bildirmektedir. Bu değişimin yerel bir yansıması olarak İstanbul Kadıköy'de misyoner Frer okulu bir Fransız Ticaret Enstitüsü açmıştır. Dört yıllık bir geçmişe sahip olan okulun amacı Fransa'nın Osmanlı Devleti'ndeki ticari ilişkilerinde söz sahibi olacak iyi tüccar ve mükemmel ticaret memurları yetiştirmektir. Okul, İstanbul'daki Fransız kolonisi ve ticaret odası tarafından oldukça önemseniyordu⁵⁷.

Fesch Almanya'nın ekonomik olarak *Türkiye*'yi işgal etmekte olduğu endişesine kapılmıştır. Söz konusu endişe, Fransa ve İngiltere hükümetlerinin İstanbul'daki sermaye sahibi vatandaşlarını bir araya getirerek Almanya'yı dengeleyecek bir finansal birliklik oluşturma girişiminde bir kez daha tezahür etmiştir. İngiltere'nin inisiyatifiyle, Osmanlı Devleti'nden sürekli imtiyazlar almakta olan Alman müteşebbis ve yatırımcıları karşısında, 1907 yılında bir Fransız-İngiliz sermaye ortaklığı kurulması için harekete geçilmiştir⁵⁸.

Bu noktada Fransız siyasetinin konuya yaklaşım tarzı ile sermaye çevrelerinin bakış açısı arasında bir farklılık gözlenmektedir. Fransız finans sermayesi İstanbul'da yükselen Alman etkisinden yararlanmakta, bazı noktalarda işbirliği içinde Alman projelerine destek sağlamaktadır⁵⁹. Fransa ile İngiltere arasındaki siyasi ilişkilerin bozuk olduğu 19. yüzyılın sonlarına kadar bu İngiltere açısından anlaşılabilir bir durum iken iki ülkenin 1904 yılında imzaladıkları *Entente* sonrasında İngiliz dışişleri Almanya'nın Osmanlı Devleti üzerindeki etkisini sınırlamak için ekonomik olarak da Fransa ile ortak hareket etmek istemiştir. İstanbul'daki Fransız sermayesinin öncelerinin bu konuda pek gönüllü olmadığına yönelik işaretler, İngiltere'de eleştirilere neden olmuştur⁶⁰. Başarısız olan İngiliz-Fransız finansal ortaklığı girişimden İngiltere'nin elde etmek istediği, Yakınoğu ve Ortadoğu'da Almanya karşısında kaybettiği etkinliği tekrar kazanmaktı⁶¹. Hamilton bu girişimin başarısızlığını İngiliz yatırımcıların Osmanlı topraklarında iş yapmak istememesine bağlamaktadır⁶².

Görüldüğü üzere Almanya'nın gerek dünya gerekse Osmanlı ekonomisi ve ticaretindeki payını İngiltere ve Fransa aleyhine artırması iki ülkede değişik tepki ve tartışmalara yol açmış, bunu engellemek için bazı teşebbüsler gündeme gelmiştir. Bu konu İstanbul'daki İngiliz kolonisi içindeki tartışmalara da yansımıştır.

⁵⁶ Paul Fesch, *Abdülhamid'in Son Günlerinde "İstanbul"*, s. 527.

⁵⁷ Paul Fesch, *Abdülhamid'in Son Günlerinde "İstanbul"*, s. 467-468.

⁵⁸ K. A. Hamilton, 'An Attempt to Form an Anglo-French Industrial Entente', s. 53.

⁵⁹ K. A. Hamilton, 'An Attempt to Form an Anglo-French Industrial Entente', s. 51.

⁶⁰ H. Bayram Soy, *Almanya'nın Osmanlı Devleti Üzerinde İngiltere İle Nüfuz Mücadelesi (1890-1914)*, s. 168-169.

⁶¹ K. A. Hamilton, 'An Attempt to Form an Anglo-French Industrial Entente', s. 58-59.

⁶² K. A. Hamilton, 'An Attempt to Form an Anglo-French Industrial Entente', s. 64.

4- Ticari Kayıp Konusunda İstanbul'daki İngiliz Topluluğunda Yaşanan Tartışmalar

Osmanlı Devleti'nde iş yapmak isteyen Alman girişimci ve tüccarların bizzat ülkenin diplomatları tarafından himaye edildiği, iş takiplerinde siyasî kanalları kullanmaktan çekinmedikleri, İngiliz ticarî çevrelerinin kendi hükümetlerinin *pasif* tavırlarına yönelik yaptıkları eleştirilerde özellikle gündeme getirdikleri bir husustu. Alman büyükelçiliği konuyu bir adım daha ileri götürerek, bir süre sonra sadece kendi ülkesinden iş adamları ve tüccarlar için yeni imtiyazlar ve işler temin etmekle yetinmeyip rakiplerine verilen işleri kendi girişimcileri yararına iptal ettirebilmişlerdi. Başka bir ifadeyle İstanbul ve daha genel olarak Osmanlı topraklarında ticaret yapmakta olan İngiliz tüccarlar, söz konusu ticarete sürekli olarak pay kaybediyorlar, bunu da İngiliz hükümetinin ve onun resmi organlarının pasifliğine bağlıyorlardı⁶³.

İngiltere'nin Osmanlı Devleti'nin ticaretindeki gerileme ve bunun sebepleri İstanbul'daki İngiliz kolonisi içinde bir tartışmaya neden olmuştur. İş adamları, girişimciler, diplomatlar, tersane işçileri, mühendis, banker, sigortacı ve öğretmen gibi farklı birçok meslek grubunu kapsayan sayıca iki bin civarındaki⁶⁴ bu koloninin önde gelenleri daha çok, 1887'den beri faaliyet gösteren *İngiliz Ticaret Odası* çatısı altında bir araya geliyordu. Osmanlı İmparatorluğu ve onun başkenti İstanbul'daki İngiliz çıkarlarını gözetmek, korumak ve geliştirmek hususunun ilgili diplomatik mahfillerden sonra söz konusu ticaret odasının faaliyetlerinin öncelikli konusu olduğuna şüphe yoktur.

Osmanlı topraklarında İngiliz menfaatlerini savunmak söylemiyle 1859'da yayın hayatına başlayan *Levant Herald* gazetesinin yayın politikasında ekonomik ve ticari konular her zaman önemli bir yer tutmuştur⁶⁵. İstanbul başta olmak üzere değişik şehirlerde faaliyette bulunan İngiliz iş adamları, girişimciler ve ailelerine dair haberlere özellikle yer vermiş adeta İngiliz topluluğunun yayın organı olmuştur. Nitekim söz konusu tartışma *Levant Herald* gazetesinin sayfalarında gerçekleşmiştir.

İstanbul'daki İngiliz topluluğunun önde gelenlerinden olup 1873'te İstanbul'da kurulan J. W. Whittall & Co. Şirketinin sahibi James William Whittall İngiliz Ticaret Odası'nın kurucuları arasında yer almış ve yirmi sene başkanlığını yapmıştır⁶⁶. J. W. Whittall'ün İngiliz Ticaret Odası başkanı sıfatıyla Osmanlı Devleti'nin dış ticaretinde İngiltere'nin payının azalması hakkında yaptığı bir değerlendirme, yukarıda bahsedildiği üzere aslında çok daha geniş bir çerçevede tartışılmakta olan bir konuyu Osmanlı Devleti özelinde tartışmaya açmıştır. Bu bakımdan öncelikle J. W. Whittall'ün değerlendirmeleri üzerinde durmak gerekmektedir⁶⁷.

⁶³ İlber Ortaylı, Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu, s. 62-63.

⁶⁴ John Burman, *Britain's Relations with the Ottoman Empire during the Embassy of Sir Nicholas O'Conor to the Porte, 1898-1908*, s. 75.

⁶⁵ Burhan Çağlar, Brief History of an English-Language Journal in the Ottoman Empire: The *Levant Herald* and Constantinople Messenger (1859-1878), Department of Near and Middle Eastern Civilizations, University of Toronto, 2017, 32.

⁶⁶ Zeynep Naz Simer, Impacts of A Levantine Bourgeois Family; The "Whittalls" in the 19th Century Ottoman Empire, İstanbul Bilgi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2014, s.45

⁶⁷ The *Levant Herald* and Eastern Express, Vol. XXVI/2, (13 January 1906), s. 14.

J. W. Whittall'ün başkanlığında toplanan İngiliz Ticaret Odası Büyük Britanya ile Osmanlı Devleti arasındaki ticarete istatistiklere yansıyan düşüşü ele almıştır. 1900 yılına ait verilere göre son on senede toplam ticarete İngiltere'nin payı % 42,5'ten % 34'e gerilemiştir. Osmanlı gümrük idaresinin 1901 yılında yayınladığı ticaret istatistiklerine göre; İngiltere'nin Osmanlı Devleti ile olan ticaretteki payında düşüş devam etmiş, son yirmi yılın ortalamasıyla karşılaştırıldığında 750.000 Osmanlı Lirası kayıp ortaya çıkmıştır. Belçika elçilik delegasyonundan ikinci *dragoman* Marghetitch'in hazırladığı *Osmanlı Türkiye'si* gibi ülkelerde dış ticareti artırmanın yöntemlerini anlatan raporu inceleyen Whittall, rakipleri Almanya, Avusturya, İtalya, Belçika ve Fransa gibi ülkelerin bu konuda yaptıklarını görünce şaşkınlık yaşadığını dile getirmiştir. Bu İngiltere ticaretinin karşı karşıya kalacağı zorluğun bir işaretidir. Zira önceki dönemlerde ürettiği mallar açısından İngiltere rakipsiz iken, hayata geçirdikleri mükemmel sistemler sayesinde rakipleri seviye eşitlemiştir. Belki bazı ürünlerde İngiltere henüz liderliği elinde tutmaktadır ancak diğer belirli ürünlerde rekabet edemeyecek durumdadır. Resmî verilere göre ticaret dengesi İngiltere'nin rakipleri lehine değişmiştir. Onların ticaretleri artmaktayken, İngiltere'ninki azalmıştır. İngiltere'nin rakiplerin ticaretindeki bu artışın arkasında, Whittall'e göre resmi olarak sağlanan destek ve teşvik yer alıyordu.

J. W. Whittall konuşmasının bir bölümünde İngiltere'nin konsolosluk sisteminin ticareti olumsuz etkileyen en önemli nedeni olarak göstermiştir.

“Bir kişinin konsolos olmasından önce deniz hukuku, gümrük kanunu ve birçok başka bilgiye vakıf olması gerektiğini biliyorsunuz. Bunun yanında konsoloslar ticareti etkileyebilecek her şey hakkında rapor göndermekle mükelleftirler. Bir ticaret bölümüne sahip Dışişleri Bakanlığı'na ürün numuneleri göndermelidirler. Bu numuneler üreticiye gönderilerek, bunu daha ucuz bir fiyata taklit edip edemeyeceği sorulur. Bu şekilde ticareti canlandırırılar. Üretici de kendi payına konsoloslara numuneler gönderip onlar da bu numuneleri sürekli irtibatta oldukları tüccarlara ulaştırırlar. İstanbul'da, her türlü ticari konunun altını kazın bir Alman görevli bulunuyor. Bu Alman görevli bizi son bir yıl içinde, yirmi yıl boyunca Britanyalı memurların yaptığı ziyaretlerin toplamından daha çok ziyaret etti. Bir ürüne talep olsun olmasın Almanlar Dışişlerine numuneler gönderir, orası da Britanya ürününden daha ucuza üretilmek için bunu üreticiye yollar. Tüccarın muayyen bir konsolosa giderek şunu söylediği durumlar biliyorum: Şu ve şu ürünü istiyorum. Ülkenizde bu ürünleri İngiltere'dekinden ucuza mal eden üreticiler olduğunu duydum. Üreticiniz bana daha aşağı fiyatlar verebilir mi? Mevzubahis ürün hemen Dışişlerindeki ticarî kısma gönderilir ve taklidi yapılmak için hiç zaman kaybedilmez. Söz gelimi şu durumu ele alalım; Yorkshire kırsalında bir üretici bu mala sahip ancak satmak için kime müracaat edeceğini bilmiyor. Şu anda İtalya, Almanya, Belçika veya Fransa'da piyasaya sürülmesi için üretici malı doğrudan konsolosa göndermektedir.

Diğer ülkelerin ticarî departmanlarındaki organizasyon harika olup bütün üreticiler bu departmanla iletişim halindedir. Kendisine gelen bütün başvuruları hemen yurt dışındaki konsoloslara yönlendirir. Konsoloslar ise bütün dikkatlerini ticaretin geliştirilmesine sarf ederler. Bunu yapmak üzere konsoloslar ticarî hareketlilik ve bölgelerindeki tüccarların durumları hakkında sürekli bilgi elde ederler. Netice itibarıyla üreticiler ihtiyaç duydukları bütün bilgi ile donatılırlar. Bu ülkede, geldiğinden beri ticaretin ilerlemesi için dikkat çekici şekilde çabalayan bir genel konsolos mevcuttur ve sayesinde bu ülke ticareti büyük atılım göstermiştir. Buna, Britanya pasifliğimiz tezat teşkil ediyor. Buna mukabil İzmir'deki Avusturya konsolosu Viyana'ya raporlar ve numuneler gönderir. Buradaki pazar hakkında her şeyi bilir. Gerçekte tam bir ticarî ajan gibi hareket etmektedir.”

J. W. Whittall konuşmasında, kısa süre sonra ticareti artırma arayışlarındaki Londra Ticaret Odası'nın ev sahipliğinde yapılacak olan bütün İngiliz ticaret odalarının davet edildiği toplantıda, İngiliz hükümetinin mevcut konsolosluk sistemini elden geçirerek ticarî rakiplerinin konsolosları gibi iyi organize olmuş, tüccar ve işletmeleri koruyan bir şekilde yeniden düzenlenmesi önerisinde bulunmayı teklif etmiştir⁶⁸

Bu şekilde İngiltere'nin Osmanlı dış ticaretinde payının giderek azalmasında, rakiplerine göre İngiliz konsoloslarının donanımları ve çalışma usullerinin yetersizliğini önemli bir gerekçe olarak gösteren J. W. Whittall'ün konuşması İstanbul'daki İngiliz kolonisi mensuplarından ciddi tepkiler almış, bunlar müstear isimlerle gönderilen okuyucu mektuplarında açıkça ifade edilmiştir.

J. W. Whittall'ün değerlendirmelerine yönelik eleştiriler, öncelikle Britanya ve diğer ülke mallarını kalite bakımından eşit kabul etmesi merkezinde yoğunlaşmaktaydı. İtirazlarda bu durumun kabul edilemeyeceği, İngiliz mallarının önceki senelerdeki gibi yüksek kalitede olduğu belirtilmiştir. Buna karşılık Alman üreticilerin, Osmanlı pazarını ele geçirmek için her yola başvurduklarına dikkat çekilmiştir. Almanların bu çabaları çoğunlukla ucuz mallar almak zorunda olan nüfusun büyük bir kısmının ihtiyaçları tarafından desteklenmekteydi. Zira bu nedenle Almanlar birçok mamul maddenin ucuz taklitlerini yapmaktaydılar.

İngiliz ürünlerini küçümsemekle itham edilen J. W. Whittall'e, bunun yerine İstanbul iş çevrelerinde devam eden bazı usulsüzlükleri gidermek için çalışması önerilmiştir⁶⁹. W. Whittall kendisine yöneltilen eleştirilere cevap vermiş, yaptığı değerlendirmelere birtakım açıklamalar getirmiştir. İngiliz ürünlerinin kalite bakımından üstünlüğünü teslim etmekle birlikte maliyet açısından rakiplerinin avantajlı olduğuna dikkat çekmiştir. Usulsüz iflaslar konusunda ticaret odası olarak yaptıkları çalışmalardan bahsetmiştir. Diğer taraftan tartışmalar daha fazla kişinin dahil olmasıyla genişleyecektir. Bazıları Whittall'ün başkanlıktan istifa etmesini isteyenler bile olmuştur. Bilhassa Almanya'nın ticarî olarak gösterdiği ilerleme ve bu ilerlemenin arkasında Alman makamlarının verdiği desteğin önemli bir unsur olduğuna dair değerlendirmeleri ciddi bir

⁶⁸ The Levant Herald and Eastern Express, Vol. XXVI/2, (13 January 1906), s. 14.

⁶⁹ The Levant Herald and Eastern Express, Vol. XXVI/2, (13 January 1906), s. 14.

reaksiyona yol açmıştır. J. W. Whittall ticaret odası başkanı olarak yapması gerekeni İngiliz konsoloslara yaptırmaya çalışmakla dahi itham edilmiştir.

Şiddetli tepkiler üzerine Whittall konuşmasının eksik yayınlandığını iddia ederek, tekrar yayınlanmasını gazeteden talep etmiştir. Bundan sonra Levant Herald gazetesinin editörü ile arasında karşılıklı söz düellosu başlamıştır. Sadece İngiliz kolonisi adına yayın yaptığına vurgu yapan gazete İngiliz elçiliği görevlilerinin suçlandığını belirterek, buna tepki göstermiştir. Bu noktada Levant Herald'ın İstanbul'daki İngiliz elçiliği ile olan yakın ilişkisi ve hatta kurulduğu sırada onun gayri resmi sözcülüğünü üstlenmeye kalkıştığı hatırlanacak olursa⁷⁰ bu reaksiyon daha iyi anlaşılabilir. J. W. Whittall İngiliz elçiliğinin İstanbul'da ticaret yapan İngiliz girişimcileri korumak ve onların taleplerini resmi makamlar nezdinde takip etmek noktasında yetersiz kaldığını savunuyordu. Hatta gazeteye göre Whittall'ün bu konudaki görüşleri fazlasıyla bilinmekteydi. Levant Herald'ın editörüne göre elçiliğin böyle işler için ne zamanı ne de nüfuzu vardı⁷¹. Gazete Whittall'ün elçilik görevlilerini eleştirdiği kısmı çıkarıp eleştirileri elçiliğin çalışma usullerine yani *sisteme* yöneltmek istediği, revize edilmiş yeni bir konuşma metni basılması isteğini alaycı bir üslupla reddetmiştir⁷².

İstanbul'daki İngiliz kolonisi arasında J. W. Whittall'ün konuşmasıyla başlayan ve arka planında İngiltere'nin Osmanlı dış ticaretindeki payının başta Almanya olmak üzere rakipleri karşısında gerilemekte olduğu ve İngiliz elçiliğinin rakiplerinin manevraları karşısında pasif kaldığı iddiaları etrafında yoğunlaşan tartışmalar biraz da Levant Herald gazetesinin konuyu daha fazla büyütmemek yönündeki yaklaşımı sonucu fazla devam etmemiştir.

Diğer yandan Alman sermayesinin Osmanlı topraklarındaki her yeni kazancı, çoğunluğunu tüccarların oluşturduğu İstanbul'daki İngiliz topluluğunun tedirginliğini artırmaya devam etmiştir. Levant Herald'ın bir sonraki sayısında Anadolu Demiryolu ve İngiliz Ticaret Odası başlıklı haberi, ticaret payındaki kayıplar tartışmasının derin etkisiyle hazırlanmış görünmektedir. Haber, İngiliz-Fransız işletmesi olan Mersin-Adana demiryolu hattının Almanların Anadolu Demiryolu şirketinin kontrolüne geçtiğini bildirmekteydi⁷³. Deutsche Bank'ın çabaları sonucu iki hisse sahibinin paylarının satın alınmasıyla Almanlar yönetim kurulunda çoğunluğu ele geçirmişlerdi. Bir süre sonra çoğunluk güçlerini kullanarak yönetim kurulu başkanlığına kendi istedikleri ismi seçtirmeleri beklentisi ifade edilmiştir. Haberin bundan sonraki kısmı ise Osmanlı ticareti ve doğrudan yatırımlarındaki payını giderek artıran Almanya karşısında İngiliz girişimcilerin tutumunu hedef almaktadır.

“Mersin-Adana hattının satılması Alman finansörlerin, daha az girişimci olan rakipleri İngilizleri git gide nasıl saha dışına ittiklerinin taze bir örneğidir. Gerçek şu ki Mersin-Adana hattının yönetim kurulunun

⁷⁰ Burhan Çağlar, Brief History of an English-Language Journal in the Ottoman Empire: The Levant Herald and Constantinople Messenger (1859-1878), s. 34.

⁷¹ The Levant Herald and Eastern Express, Vol. XXVI/3, (20 January 1906), s. 25.

⁷² The Levant Herald and Eastern Express, Vol. XXVI/3, (20 January 1906), s. 26.

⁷³ The Levant Herald and Eastern Express, Vol. XXVI/4, (27 January 1906), s.37.

Deutsche Bank tarafından irtibat kurulan iki üyesinden hiçbiri İngiliz değildir. Ancak neden İngiliz parası, Türkiye'de Britanya sermayesinin hisse sahibi olduğu iki tren yolu hattından birinden uzaklaştırılmasını önlemek üzere yardıma gelmez? Bu husus, çok az şüpheye sahibiz ki İngiliz Ticaret Odası'nın önümüzdeki değerlendirme toplantısında yeni bir şikâyetin konusunu oluşturacaktır ve Sir William Whittall'ün bu gazetede ayın 11'inde yayınlanan mektubunda, "pasif sistem ve laissez faire" olarak bahsettiği tutuma karşı protestoların yükselmesi olasılık dışı değildir. Bize göre İngiliz sermaye sahipleri söz konusu olduğunda doğrusu bir "sistem" değişikliği kaçınılmazdır."

Almanya'nın Osmanlı Devleti'ndeki ticarî nüfuzunu ve gücünü gün geçtikçe artırmakta olduğu, çeşitli vesilelerle Levant Herald gazetesinin sayfalarında yer bulan haberlerin açıkça altını çizdikleri bir konu olarak sonraki tarihlerde gündemdeki yerini korumuştur. Örneğin, İngiltere'nin bölgedeki ticaretinin durumu hakkında Sırbistan'ın Londra eski elçisi M. C. Mijatovitch'in Londra Ticaret Odası'ndaki konuşmasından hareketle, Almanya'nın İngiltere ile karşılaştırıldığında bölgedeki ticaretinin büyük bir hızla arttığına dair "Balkan Ticareti" başlığıyla detaylı olarak haberleştirilmiştir. Söz konusu konuşma, tüccarların yöntemlerini sorguluyor, onların Alman rakipleri karşısında yeterince etkili çalışmadıklarını dile getiriyordu. Haberde, kimi çevrelerin Almanların bölgedeki ticari genişlemelerinin Alman mallarının ucuzluğuna bağladığını, bu durumun göz ardı edilemeyeceği ancak Alman mallarının ucuz oluşunun bölgedeki ticari payının sürekli artıyor olmasını tek başına açıklamaya yetmez. Konuşmanın sahibi Mijatovitch'e göre asıl neden hiçbir şey yapmayan İngiliz tüccarlar karşısında Alman tüccarların bölge ticaretini kendi kontrolleri altına almak için ellerinden geleni yapmış olmalarıdır. Almanların bu başarılarının arkasında kullandıkları pazarlama yöntemleri gelmekteydi. Balkan gazetelerine reklamlar veriyorlar, *seyyar* pazarlamacılar kasaba kasaba, köy köy dolaşarak Alman mallarından numuneleri potansiyel müşterilerine ulaştırıyorlar ve en önemlisi müşterilerine kredi açıyorlardı⁷⁴.

Levant Herald'in *Türkiye'deki İngiliz Ticareti* başlığı ile yayınladığı diğer bir haber esasında J. W. Whittall'ün yukarıda bahsedilen tartışmadaki argümanlarına bir çeşit cevap olarak değerlendirilebilir. Zira Whittall konsolosların ticaret konusunda yeterli donanım ve tüccarların beklentisine cevap verecek bilgiye sahip olmadıkları görüşündeydi. Haberde Konsolos Waugh'ün, Ticaret Bakanlığı'nın önerisi üzerine Sheffield, Bradford ve Manchester ticaret odalarını ziyaret ederek konsolosların ticaret raporlarında hangi türden bilgilere yer verilmesinin beklendiğini ve diğer hangi hususlarda konsolosların İngiliz ticaretinin gelişmesine yardım edebileceklerini öğrenmeye çalıştığı bildiriliyordu⁷⁵. Bu konuda yakın zamanda yayınlanan raporunda Waugh, diğer konsolosların küçümsediği birçok konuda İngiliz ticari menfaatlerini destekleme hususunda şahsi istekliliğini ortaya koymuştur. Kendi ifadesine göre, esasında bir tüccarın alacakları için dava açmak konsolosların yetkisi dışında olsa da borçluya karşı gayri resmi ikna ve baskı yöntemlerinin uygulanabileceği birçok yol söz

⁷⁴ The Levant Herald and Eastern Express, Vol. XXVI/6, (10 February 1906), s. 62.

⁷⁵ The Levant Herald and Eastern Express, Vol. XXVI/13, (31 March 1906), s.145.

konusudur. Bunda başarı elde edilemezse yasal prosedürü takip edebilecek bir avukat tavsiye edilmektedir. Waugh söz konusu meselelere dair ve kredi vermenin uygunluğu ve yetkin satış temsilcilerinin istihdamı konularında soruşturma yapılmasını önermektedir. Ayrıca kendisi bu sene, olağan dışı malların ticaretine ilgi duyan firmalara mahrem bildirimlerde bulunmuştur. Waugh'a göre eğer diğer konsolosluklar da İngiliz tüccarlara karşı bu sempatik yaklaşımı benimserlerse konsolosluk servisinde tedricen bir devrim gerçekleştirilebilir. Gazete Waugh'ün raporunun her şeyin konsolosun kendisinde bittiğini gösterdiğini vurgulamıştır. Zira İngiliz Dışişleri Bakanlığı bu hususta herhangi bir engel çıkarmamaktadır. Ayrıca Waugh'ün İngiliz üreticilerin yeterince *seyyar* pazarlamacı göndermelerinin önemi üzerinden bir kez daha durduğunu hatırlatmıştır. İngiltere hâlâ Türkiye'de diğer ülkelerin iki katı oranında bir ticarete sahiptir. Ancak son beş yıl içinde İngiliz ihracatı % 33 oranında artmışken Alman ihracatı % 130 oranında büyümüştür. Haberin son bölümündeki ifadeler Levant Herald'in editörünün İngiltere'nin Osmanlı Devleti ile olan ticaretinin gerilemesinin nedenlerine dair tartışmadaki pozisyonunu tamamen ortaya koymaktadır⁷⁶.

“Son zamanlarda burada İngiltere ile mukayese edilerek dış ticarete sağlanan resmî yardım hakkında çok şey söylendi. Diğer ülkelerin elde ettikleri şaşırtıcı gelişmenin bu resmî yardımın bir sonucu olduğunu söylemek basitçe İngiltere'deki insanların yanlış yönlendirilmesidir. Bu yabancı üretici ve tüccarların pazarı araştırmak ve ürünlerini tanıtarak satmak için eleman yollama zahmetlerinin sonucudur. Yabancı pazarlamacıların sürekli ziyaretleri yabancı ürünlere yönelik beğeni oluştururken bu durum İngiliz ürünlerine olan talebi azaltma tehdidindedir. Bu durum sadece bizim yabancı metotları takip etmemizle çözülebilir. Rekabetin keskin olduğu yerde alının en az sorunla elde ettiği ürünler talep görebilir.”

İstanbul'daki İngiliz ticaret kolonisinin konsolosların ilgisizlikleri ve resmi makamların serbest ticaret politikalarını suçlamalarına karşılık, yukarıda bazı örnekler sunulan haberlerin içeriğinden Levant Herald'in İngiliz ticaretinin Osmanlı topraklarında kaybettiği statünün tüccarların yöntemleri ve yetersizlikleriyle açıklama taraftarı olduğu anlaşılmaktadır. Bu durum esasında İstanbul'daki İngiliz elçiliğinin görüşünün basına yansımaları olarak değerlendirilebilir. Zira İstanbul'daki İngiliz konsolosu Waugh *İstanbul ticaretinin durumu* hakkındaki kaleme aldığı raporda⁷⁷ İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ndeki pazar payı kaybının sebebi olarak İngiltere'deki üreticilerin yeterince pazarlama elemanı göndermemelerini ve rakiplerinin piyasayı sürekli ziyaret etmelerine karşılık İngilizlerin bu hususu fazlasıyla ihmal etmelerini göstermiştir⁷⁸.

⁷⁶ The Levant Herald and Eastern Express, Vol. XXVI/13, (31 March 1906), s.145.

⁷⁷ İstanbul ve civarı ticaretinin 1905 yılına ait verilerini içeren rapor hakkında Levant Herald'de (No: XXVI/12 (24 Mart 1906), s. 132) çıkan ilk haberde gazete konsolos Waugh'un raporda ulaştığı sonuçların bariz olduğu ve Türkiye ticareti meselesinde söz sahibi olanların bu sonuçları rehber edinmelerini içtenlikle ümit ettiğini yazmıştır.

⁷⁸ The Levant Herald and Eastern Express, Vol. XXVI/25, (23 June 1906), s. 288-289.

Almanların Osmanlı pazarında sağladıkları etkisini giderek artıran başarılı satış stratejisinin sebepleri, kapsamlı olarak hazırlanmış resmi raporların konusu olmuştur⁷⁹. Bunun yanında dönemin İngiliz ticaret çevreleri ve bunlara ait yayın organlarında zaman zaman benzer değerlendirmelere yer verilmiştir. Üreticiler ve ticaret erbabının değerlendirmelerinden İngiliz ürünlerinin Alman mallarına göre daha kaliteli ve dayanıklı olduğu konusundaki özgüvenleri anlaşılıyor. Asıl fark Almanların uyguladıkları pazarlama tekniklerine bağlanmaktadır. Ünlü *The Economist* dergisine 1907 yılının ilkbaharında gönderilen bir mektup bu konuda güzel bir örnek sunmaktadır. Mektubun sahibi İngiltere'nin ticari rakiplerinin dünyanın her yerinde neden başarılı olduklarını göstermek amacıyla, İstanbul'daki *İran pazarında* İranlı bir tüccarı ziyareti esnasında karşılaştığı bir olayı aktarmaktadır. Ziyareti esnasında İranlı tüccarın bir Alman pazarlamacı ile yün ve pamuk dokumak için buharlı dokuma tezgâhı alımı konusunda anlaşmış olduğunu öğrenmiştir. Satıcı firma makinenin kurulumu ve çalıştırılması için mühendis de temin etmektedir. Dokuma tezgâhının kurulumu ise Tebriz'deki bir firma tarafından yapılacaktır. Alman gezgin pazarlamacının almış olduğu bu sipariş, 400 pound tutarındadır. Bu siparişi neden bir İngiliz firmasına değil de Almanlara verdiği sorulduğunda İranlı tüccar, esasında daha iyi ve dayanıklı olan İngiliz makinesini tercih etmesinin daha doğru olacağını fakat Almanların ürünün Batum limanına gönderilmesinde daha büyük kolaylıklar sağladıkları cevabını vermiştir. Tüccarın irtibatla olduğu İngiliz firmaları ürünü İstanbul dışına göndermeyi kabul etmemişler, o da mevcut şartlar altında Alman firmasıyla anlaşmak durumunda kalmıştır. Mektup sahibi bu olayın yorum gerektirmeyeceğini ifade etmekte, Almanlar risk alabiliyor ve bahsedilen kolaylıkları gösteriyorsa İngiliz firmalarının neden aynı şekilde çalışmadığını sorgulamaktadır⁸⁰.

Sonuç itibarıyla özellikle Almanya'nın Osmanlı Devleti'ndeki ekonomik ve ticari ağırlığı artmakta ve İngiltere mevki kaybetmekteyken bunun sebepleri üzerine İstanbul'daki İngiliz çevrelerinde yapılan tartışmalarda, tüccarlar çağdışı çalışma usulleri ve fazla bürokrasi gerekçeleriyle konsolosları; diplomatlar ise gerekli gayreti göstermeyerek rakiplerinin pazarlama yöntemleri karşısında etkisiz kaldıkları gerekçesiyle tüccarları suçlamaktaydılar. Bu görüş ayrılığı ve tartışmalar arasında yürütülen, İstanbul'da bulunan İngiliz çocuklarına gerekli eğitimi sunmak üzere bir ticaret okulu açılması çalışmaları, İngiliz tüccarlar ile diplomatları aynı noktada buluşturmuştur. Osmanlı Devleti üzerinde giderek artan Alman ticari varlığı karşısında, İngiliz kolonisindeki gençlere ticaret konusunda gerekli bilgi ve yeterli donanımı sunacak bir eğitim kurumuna ihtiyaç duyulduğu konusunda iki taraf da hemfikir. Okulun

⁷⁹ Örneğin Londra Ticaret Odası başkanı George Lloyd tarafından Almanların Osmanlı topraklarındaki ticari başarılarının sebeplerine dair 1908 yılında kapsamlı bir rapor hazırlanmıştır. Raporda Alman hükümetinin ihracatı teşvik etmesi; Alman tüccarların özellikle Doğu'da ucuz ve düşük kalite malların tercih edildiğini fark ederek buna göre davranmaları, müşterileriyle daha yakın ilişki ve diyalog geliştirmeleri, buna bağlı olarak müşterilerine daha fazla kredi sunmaları, her türlü siparişe ilgi göstererek en küçük bir talebi dahi karşılamaya çalışmaları, ürün yelpazelerinin geniş olması, ticari muameleleri yerel dille yapmaları söz konusu başarının başlıca sebepleri olarak sıralanmıştır. H. Bayram Soy, *Almanya'nın Osmanlı Devleti Üzerinde İngiltere İle Nüfuz Mücadelesi (1890-1914)*, s. 172-173.

⁸⁰ *The Economist*, No: 3318, 30 Mart 1907, s. 555.

kuruluş çalışmaları ve sonrasında gerek İngiliz hükümetinden gerekse Londra'daki iş çevrelerinden maddi destek sağlamak için kullandıkları argümanlara bakılırsa, koloni mensubu tüccar ve diplomatlar söz konusu okulu aynı zamanda İngiltere'nin Almanya karşısında yaşadığı ticarî kayıpları uzun vadede sona erdirecek bir çözüm olarak görmekte ve böyle takdim etmekteydiler.

5- İngiliz Erkek Lisesi'nin Kuruluşu ve İngiliz Hükümetinden Ödenek Talebi

İstanbul'da 20. yüzyılın başında altısı eğitim kurumu olan toplam 14 İngiliz müessesesi faaliyet göstermekteydi⁸¹. İlk İngiliz okulu, İstanbul'a 1804 yılında gelen İngiliz misyonerler tarafından tesis edilmiştir. İstanbul'daki en erken tarihli İngiliz eğitim kurumu, *Free Church Scotland Mission* tarafından Polonya Musevilerine yönelik olarak 1842'de Galata'da açılmıştı⁸². Ş. Mutlu, İstanbul'daki okulların diğer yerlere göre sayıca az olmasının, göz önünde bulunmasının yanında ağırlığın siyasî emellerinin bulunduğu bölgelere verilmesiyle ilgili olduğunu düşünmektedir. İstanbul'daki İngiliz kız ve erkek liseleri yönetilme tarzları bakımından, misyonerler tarafından idare edilen diğer dört okuldan farklı bir yapıya sahipti⁸³. Zira bu iki lise İngiliz sefaretî tarafından kurularak aralarında diplomatların da yer aldığı idare heyetlerince yönetilmişlerdir.

İstanbul'daki İngiliz kolonisine mensup kız çocuklarına yönelik lise (High School for Girls) 19. yüzyılın ortalarında faaliyet göstermeye başlamıştır. Bu dönemde İngiliz sefiri olarak görev yapan Stradford de Redcliffe'in eşi tarafından 1849 yılında orta seviyede eğitim veren bir kız okulu açılmıştır. İlk dönemlerde İngiliz elçilik mensuplarının çocuklarının eğitimine yönelik olan okula, Sultan Abdülmecid'in Beyoğlu'nda Firuz Ağa Mahallesi Tomtom Sokak'ta bağışladığı arsa ve binada⁸⁴ faaliyetlerine başlamasından sonra, ikinci defa açıldığı 1881 yılından itibaren bu semtte ikamet eden Osmanlı tebaasından kız çocukları da kabul edilmeye başlanmıştır⁸⁵. İngiliz erkek çocuklarına yönelik ilk eğitim kurumu ise Kırım Savaşı bitiminde İstanbul'da gelen Mary A. Walker'ın kardeşi Canon Curtis tarafından açılmıştır. Aynı zamanda İstanbul'daki İngiliz denizcilerine yönelik evin açılmasında önemli rol oynayan Curtis'in, İngilizce konuşan çocuklar yararına bir takım eğitim faaliyetlerinde bulunduğu bilinmektedir. Bununla birlikte bu eğitimin müesses olmakta ziyade eski çağlara yönelik şahsî merakının da etkisiyle İngilizce konuşan çocuklara İstanbul'un eski tarihine dair dersler vermek şeklinde yürütüldüğü ve kalıcı olmadığı anlaşılmaktadır⁸⁶.

⁸¹ Geri kalanlar 2 kilise, 1 yetimhane, 1 hastane, 3 darü't-tedavi ve 1 İncil cemiyeti şeklindeydi: Adnan Şişman, *XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Devletinde Yabancı Devletlerin Kültürel ve Sosyal Müesseseleri*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları 2006, s. 349.

⁸² Şamil Mutlu, *Osmanlı Devleti'nde Misyoner Okulları*, İstanbul: Gökkuşbu Yayınları, 2005², s. 258.

⁸³ Henüz kurulmadığı için İngiliz Erkek Lisesi hariç İstanbul'daki diğer İngiliz okullarının 20. yüzyılın hemen başlarındaki durumu hakkında bkz: Erkan Cevizliler, "XX.Yüzyıl Başlarında Osmanlı Devleti'ndeki İngiliz Okulları Hakkında Bir İnceleme", *Tarihin Peşinde-Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 12, 2014, s. 131-134.

⁸⁴ Şamil Mutlu, *Osmanlı Devleti'nde Misyoner Okulları* s. 259.

⁸⁵ A. Selçuk Sakaoğlu, "High School-İngiliz Kız ve Erkek Liseleri", *İstanbul Ansiklopedisi*, IV, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları 2003, s. 65.

⁸⁶ Zeynep İnankur, "Mary Adelaide Walker", *Poetics and Policy of Place, Ottoman Istanbul and British Orientalism*, ed: Zeynep İnankur, Reina Lewis, Mary Roberts. University of Washington Press, 2011, s. 199-200.

İstanbul'daki daimi ilk İngiliz erkek lisesi olan *High School for Boys* doğrudan İngiltere konsolosluğunun himayesinde 1905 yılında kurulmuştur⁸⁷. İstanbul'daki İngiliz elçiliği müsteşarı F. W. Stronge okulun kuruluşunda oldukça faal bir rol oynamıştır. Yaklaşık altı sene Galata Kuledibinde bulunan eski İngiliz postane binasında faaliyet gösteren⁸⁸ okul daha sonra Nişantaşı'nda inşa olunan yeni binaya taşınmıştır⁸⁹. Okul, kurucular kurulu tarafından seçilen bir yönetim kurulunca idare edilmektedir⁹⁰. Söz konusu yönetim kuruluna genellikle İngiltere'nin İstanbul konsolosları başkanlık etmişlerdir. Eğitim-öğretim faaliyetlerinin koordinasyonu tayin olunan okul müdürü tarafından yürütülmüştür⁹¹. Kuruluşunda finansman için İstanbul'daki İngiliz kolonisine mensup bağışçılar ilk üç yıl boyunca yıllık 345 pound maddi yardım sağlama taahhüdünde bulunmuştur.

Daimi bir maddi gelirden yoksun olan okulun, sadece bağış ve yardımlarla devam edemeyeceğine inanan okulun idare heyeti başkanı İngiltere'nin İstanbul başkonsolosu A. T. Waugh İngiliz hükümetinden daimi bir ödenek elde etmek için harekete geçmiştir. Konu hakkında Londra'ya gönderdiği mektupta okulun maddi desteğe ihtiyaç duyduğundan, bu aşamada *Türkiye* ile iş yapan İngiliz şirket ve firmalarından beş bin poundluk bir destek elde etmeye çalıştıklarından bahsetmiştir. Bu yardım iş çevrelerine vasıflı sekreter ve satış elemanı olarak geri dönecektir. Okul için bir ödeneğin mümkün olup olmadığını öğrenmeye çalışan Waugh, bunun ulusal ticari çıkarlar açısından iyi bir yatırım olacağını düşünmektedir. Alman hükümeti benzer bir okula yıllık bin pound devlet desteği vermektedir. İstanbul'daki İngiliz topluluğunun okulun kuruluşunu içtenlikle desteklediğinin ancak uzun vadede maddi olarak destek verecek zenginlikte olmadıklarının altını çizen Waugh, bir devlet desteği sağlanamaması durumunda, elli pound kira ile okul binası olarak kullanılan eski postanenin ücretsiz tahsisini de gündeme getirmiştir⁹².

Ticaret Bakanlığı bu tür okullara devlet tarafından ödenek verildiğine dair hiçbir benzer uygulamanın söz konusu olmadığını ancak İngiltere'nin *Türkiye* ile olan ticaretindeki “özel şartlar” göz önünde bulundurarak, İstanbul'daki İngiliz uyruklu erkek çocukların başta Türkçe olmak üzere diğer yabancı dilleri öğrenmeye teşvik edilmelerinin İngiltere'nin ticari konumuna çeşitli avantajlar sağlayabileceğini değerlendirmiştir. *Türkiye'deki* İngiliz yatırımlarının geleceği bakımından okula devam eden ve Türkçe ve diğer yabancı dillerde eğitim alan İngiliz uyrukluların her biri için küçük bir miktar ödeme yapılabileceği, bunun da yüz pound civarında bir miktara tekabül

⁸⁷ Adnan Şişman, *XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Devletinde Yabancı Devletlerin Kültürel ve Sosyal Müesseseleri*, 337; A. Selçuk Sakaoğlu, “High School-İngiliz Kız ve Erkek Liseleri”, s. 66.

⁸⁸ M. Kaan Sağ, “The British Post Office in the Ottoman Capital: A transition through a Turbulent Period”, *ITU A/Z*, XII/2, 2015, s. 110.

⁸⁹ Dolayısıyla Burman'ın kuruluşundan itibaren okulu Nişantaşı'nda göstermesi (*Britain's Relations with the Ottoman Empire during the Embassy of Sir Nicholas O'Conor to the Porte, 1898-1908*, s. 75) hatalıdır.

⁹⁰ *Zükura Mahsus İngiliz Mektebi, 1330-1331*, Dersaadet: Fratelli Hayim Matbaası, s. 5.

⁹¹ Okulun idari ve eğitim öğretim kadroları Annuaire Orientallerden takip edilebilir. 1909 yılı kadrosu için bkz: Annuaire Oriental du Commerce de L'industrie de L'administration et de la Magistrature, 1909, s. 1124.

⁹² Konsolos Waugh'un 6 Temmuz tarihli mektubu: The National Archives (TNA), Foreign Office (FO) 368/59, No. 20097, s. 170.

edeceği görüşündeydi. Ticaret Bakanlığı'nın söz konusu değerlendirmesi üzerine İstanbul'daki İngiliz büyükelçisi O'Conor Dışişleri Bakanı E. Grey'den yardım istemiştir. O'Conor öncelikle daha önce Amerikan ve Alman okullarına devam eden İngiliz çocuklarının bu okullarda Türkçeyi iyi bir şekilde öğrenmediklerinin altını çizmiş, *Türkiye*'nin ticaretinin gelişmekte olduğundan ve eğer İngiltere buradaki mevcut ticarî payını devam ettirmek istiyorsa etkili bir ticarî temsilin gerekliliğine dikkat çekmiştir. Öğrenci başına belirlenecek bir destek miktarının, istihdam edilecek öğretmenlere öğrenci sayısına bakılmaksızın bir ödeme yapılması gerekeceğinden, yeterli olmayacağını; eğer bir destek sağlanacaksa bunun sabit olmasını talep etmiştir⁹³.

İstanbul'daki İngiliz diplomatik misyonunun, Londra'daki ilgili birimleri maddi bir desteğe ikna etmek için okulun İngiltere'nin bölgedeki ticarî geleceği açısından sağlayacağı katkılardan ve bu kapsamda iyi derecede Türkçe ve Fransızca eğitimi verileceğinden ısrarla bahsetmeleri aynı zamanda İstanbul'daki İngiliz tüccarların okula bakış açısını yansıtmaktadır. Bu noktada *Levant Herald*'de ticaret eğitimi ve okulları hakkında çıkan uzun bir makale, yeni kurulmuş olan İngiliz Erkek Lisesi'nden beklenenlerin anlaşılması açısından dikkat çekici değerlendirmeler içermektedir⁹⁴. *Ticaret Eğitimi* başlıklı makalede İngilizlerin de yer aldığı Avrupalıların doğunun pazarlarını kendi aralarında bölüştüklerini ancak bölgeye yönelik ticarî çıkarlarını bırakın genişletmeyi muhafaza etmek için gerekli en hayati husus olan ticaret eğitimini ihmal etmekte oldukları ileri sürülmüştür. Bir sene öncesinde İngiliz kolonisi ya da içinden belirli bir bölüm, yıllar önce yapılması gereken bir şeyi yapmak üzere harekete geçerek bir İngiliz Erkek Lisesi açmışlardı. Her olayın kökenine gitme konusunda daha pratik olan Amerikalılar bu gerekliliği yıllar önce fark ederek Dr. Hamlin ve onu destekleyen Robert sayesinde sadece bir kolejin değil Doğu'da Amerikan ticarî girişiminin de temellerini atmışlardır. Osmanlı Asya'sının değişik bölgelerinde Amerikalılar tarafından benzer amaçlarla birçok eğitim kurumu açılmıştır. Bu okullardan yetişenlerin bölgenin dili ve adetlerini tam manasıyla bilerek Amerikan ticaretinin Levant'taki öncülerini olduğunun da altı çizilmiştir. Almanların da bu işte geri kalmadığına dikkat çekilerek, İstanbul'da ticaret komisyonculuğu yapan Alman firmalarındaki kâtiplerin çoğunun İmparator William'ın himayesinden olan *Bürger Schule* 'den mezun oldukları yazılmıştır.

Yarım yüzyıl önce İtalyanca Türkiye'de ticaret dili iken sonra İngilizce bu konuma yükselmiş ve şimdi de Almanca ilk sırayı almıştır. Bir dilin popülerliği ile onu konuşan insanların kontrol ettikleri ticaretin hacmini karşılaştırmak ilginç olacaktır. Konunun dilden ziyade milli ticarî çıkarlar olduğuna dikkat çekilerek, Robert Kolej'den mezun olan Ermeni ve Rumların şüphesiz bir Londra firmasının acenteliği için başvurmayacakları, böyle bir fikrin onlarda canlanmayacağı üzerinde durulmuştur. Bunun basit bir cevabı vardır. Zira bu kişiler pound sterlin ile değil dolar ile düşünmeyi öğrenmişlerdir. Diğer bir ifadeyle akıcı bir İngilizce konuşmakla birlikte ona verilen fikirler Amerikan olduğundan tercihinin Amerika olması doğaldır. Ayrıca dikkat çekmek gerekir ki ticaret eğitimi Robert Kolej'in özel bir programıdır. Makalede Robert Kolej'in reklamının yapılmadığı amacın sadece Türkiye'de ticaret kovalarken yapılan hataların

⁹³ O'Conor'dan Grey'e, 27 Ağustos 1906: TNA, FO 368/59, No. 29800, s. 177-179.

⁹⁴ *The Levant Herald and Eastern Express*, Vol. XXVI/1, (6 January 1906), s. 2.

kaynağının gösterilmesi olduğu bilhassa ifade edilmiştir. Belki de makaledeki en iddialı ifadelerden biri, Yakın Doğu'nun her köşesindeki ticaret merkezinde Robert Kolej veya Osmanlı topraklarında benzer başka birçok Amerikan eğitim kurumundan mezunun bulunabileceğiydi. Makalede İngiltere'nin İstanbul konsolosluğuna Waugh'un Erkek Lisesi'nde yaptığı bir konuşmada Türkçe'nin pratik olarak bilinmesi gerektiğini ifade ettiği hatırlatılmıştır. Ancak bu yeterli değildir, zira ticaret eğitiminin sadece bir yönünü oluşturmaktadır. Ticaret şartlarındaki çeşitliliğin öğrencilerin Doğu'nun her türlü ticaret yöntemi ve geleneğine uygun şekilde yetişebilmeleri için aynı ölçekte bir bilgi çeşitliliğine ihtiyaç duyacaklardır. Bir adım daha ileri gidilerek konsolos Waugh'un öğrencilerin ek olarak Yunanca, Almanca ve İtalyanca öğrenmelerinde ısrar etmesi gerektiği savunulmuştur. Bu şekilde donanımlı bir İngiliz pazarlamacının Türkiye topraklarına ayak bastığı andan itibaren dragomanların yardımına ihtiyaç duyan tecrübesiz bir İngiliz'den daha iyi bir ticaret acentesi olacağına altı çizilmiştir⁹⁵.

İstanbul'daki İngiliz elçiliğinin İngiliz Erkek Lisesi'ne bir hükümet yardımı sağlama çabaları uzun bir süre Maliye Bakanlığı'nın engeline takılmıştır. Maliye ülke dışındaki bir ticaret okuluna destek sağlamak suretiyle emsal oluşturmak istememektedir. Destek talebine verdiği cevapta eğer Dışişleri Bakanı Grey konuyu çok önemli görmüyorsa herhangi bir yardım taraftarı olmadığını açıkça ifade etmişti⁹⁶. Kurumlar arasında yapılan yazışmaların üzerindeki notlar Ticaret ve Dışişleri bakanlığı yetkililerinin İngiliz Erkek Lisesi'ne yardımda bulunulmasını önemsediklerini göstermektedir. Bu durumda Osmanlı Devleti'nin dış ticaretinde İngiltere'ye yönelik artan Alman tehdidinin etkili olduğu söylenmelidir. Nitekim Dışişleri Bakanı Grey'e göre İngiltere'nin *Türkiye*'deki büyük ticarî menfaatleri ve bu menfaatlerin giderek artan rekabetin konusu olması nedeniyle, *Türkiye*'de konuşulan dillere ve oradaki ticari usullerden haberdar İngilizlerin bulunması gün geçtikçe daha fazla önem kazanmaktadır. Bunun yollarından biri ise okulun talep ettiği maddi desteğin sağlanarak *Türkiye*'deki İngiliz erkek çocuklarının eğitiminin teşvik edilmesi olacaktır. Ticaret Bakanlığı yetkilileri de Alman hükümetinin İstanbul'daki okullarına yıllık bin pound verdiği düşünüldüğünde İngiliz okulu için istenilen yüz pound desteği oldukça mütevazı bulmuşlardı. Bu tür bir okulu *Türkiye*'deki İngiliz ticaretini desteklemek için ilk ve en bariz adım olarak görmekteydiler. Aynı yetkililer dünyanın her yerindeki İngiliz konsoloslarının İngiliz tüccarları hakkında kendi dillerinden başka bir dili konuşamadıklarına dair nam yapmış, bitmeyen şikayetlerini hatırlatmışlardı. Diğer taraftan bu tür bir yardımın asla bir ilk olmayacağını zira Maliye'nin Atina'daki İngiliz okulunu eskiden beri desteklediğini belirterek, Majestelerinin hükümetinin arkeolojik kazıları desteklemek kadar İngiliz ticari menfaatlerini teşvik etmekle de görevli olduğunu çarpıcı bir şekilde ifade etmişlerdi. Dolayısıyla Ticaret Bakanlığı bir daha düşünmeleri için konunun yeniden Maliye'ye iletilmesine, ayrıca talep olunan ödeneğin ilk etapta belirli bir süre için verilebileceği, bu sürenin de okul tarafından Türkçe ve Fransızca eğitimi konusunda sunulacak avantajlardan yeterli sayıda İngiliz uyruklu çocuğun

⁹⁵ The Levant Herald and Eastern Express, Vol. XXVI/1, (6 January 1906), s. 2.

⁹⁶ Maliye Bakanlığı'nın 13 Ekim 1906 tarihli cevabı: TNA, FO, 368/59, No. 34816, s. 186.

yararlandığının gösterilmesine kadar olacağını eklenmesine karar vermiştir⁹⁷. Bununla birlikte Maliye Bakanlığı yaptığı ikinci değerlendirme sonucunda da fikrini değiştirmeyerek bir ödenek ayırmayı kabul etmemiştir⁹⁸.

Okula maddi kaynak sağlamak adına kuruluşundan hemen sonra bir çeşit geliştirme vakfı oluşturulmuştur. İdare Heyeti tarafında, Vakıf için kaleme alınan nizamname 6 Nisan Cuma günü gerçekleştirilen toplantıda görüşülerek, oylanmıştır⁹⁹. Bu toplantı aynı zamanda son bir yıllık faaliyetlerin muhasebesine fırsat vermiştir. Toplantıya başkanlık eden İngiltere'nin İstanbul konsolosu Waugh sunulan rakamların bir bilanço olmadığını, gerçek malî durumun malî yılın sonunda netlik kazanacağını hatırlatmış, mobilya ve kırtasiye stoklarını dikkate alarak yıl sonundaki açığın 175 Türk Lirası olacağı tahmininde bulunmuştur. İlk sene için bunun fazlasıyla tatmin eden bir sonuç olduğu görüşü toplantıya hâkim olmuştur. Waugh, okulun kendi kendine yeterli hale gelmesinin asıl hedef olduğunu vurgulayarak, garantörlere teşekkür etmiştir. Waugh'a göre okulun yıllık bir sübvansiyona ihtiyaç duyduğu aşikârdı. Zira öğrenci sayısı arttıkça öğretim kadrosu da genişleyecekti. Bu sırada otuz öğrencisi olan okula yaz tatili sonunda yeni kayıtlar yapılması beklenmekteydi. Diğer taraftan İngiltere'den bir müdür yardımcısı istihdamı gündeme gelmişti. Yeni dönemde Türkçe derslerine de başlanacaktı. Okul müdürü öğrencilerin diğer konularda henüz yeterince ilerlemediklerini düşündüğünden Türkçe öğretimine geçişi ertelemişti. Görüşmelerde sübvansiyon konusu en önemli gündem maddesi olmuştur. Heyet bunun iki kaynaktan sağlanabileceğini düşünmüştür; öncelikle İstanbul'da mukim İngilizlerin üyelik fonuna yapacakları bağışlardan elde edilecekti. Vakfın temeli eski konsolos Stronge'un 15 poundluk bağışıyla atılmıştır. Konsolos Waugh İstanbul sefiri Sir Nicholas O'Conor'm da 20 pound bağışlayacağını duyurmuştur. Devamında bu tür müesseselerin başka coğrafyalarda yaygın olduğu şekliyle kamu fonlarından sübvansiyon edilmesinin İngiltere için geleneksel bir durum olmadığından yakınmış; bununla birlikte okulun, Türkiye'de büyümüş çocukları iyi bir ticaret eğitimi ve İngilizce ve Fransızca ile donatarak Türkiye'deki İngiliz ticaretinin temsilcisine dönüştürmekle aslında bir kamu görevi üstlendiğini ifade etmiştir. Bu bakımdan İngiltere'deki üreticiler ve tüccarlara okul vakfına bağışta bulunmaları için çağrıda bulunmak yerinde bir davranış olacaktır.

Toplantıda vakıf için hazırlanan nizamnamenin maddeleri Heyet tarafından kaleme alındığı şekliyle, tamamen onaylanmıştır. Edwin Whittall'e vakıf fonunun mütevellisi görevinin teklifi oy birliği ile kabul edilmiştir. H. P. Kerney ve W. E. Silley içinde bulunulan yılın hesaplarının denetçileri olarak atanmışlardır¹⁰⁰.

Okul ilk senesini Haziran 1906 sonunda tamamlamıştır. Sonraki eğitim dönemi Eylül'de başlayacaktır. Bu tarihte okula ait işleri yürüten İdare Heyeti'nin başında İngiltere'nin İstanbul'daki konsolosu Waugh yer almaktadır. Mali işler fahri olarak

⁹⁷ TNA, FO 368/59, No.34816, s. 184-185.

⁹⁸ Maliye Bakanlığı'nın 19 Kasım 1906 tarihli cevabı: TNA, FO, 368/59, No. 38999, s. 189.

⁹⁹ Toplantıya konsolos Waugh, Nias, A. C. Silley, Arthur Baker, Hill, Tristram, Stephen Nowill, Hamson, Cumberbatch, S. J. Bond, R. M. Bond, A. A. Ramsay, W. E. Silley, Hayden, Swan, Weale, Edwards, W. Seager ve Ireland katılmıştır: The Levant Herald and Eastern Express, Vol. XXVI/15 (14 April 1906), s. 2.

¹⁰⁰ The Levant Herald and Eastern Express, Vol. XXVI/15 (14 April 1906), s. 2.

Alfred C. Silley ve D. Ireland tarafından yürütülmekteydi. Mark R. Swabey, E. Hamson, Arthur Baker, Walter Seager ve A. I. Hayden heyetin diğer üyeleri idi¹⁰¹.

İstanbul İngiliz Erkek Lisesi'ne ilk üç yılda maddi destek sağlama taahhüdünde bulunan bağışçıların olağan genel kurulu 14 Kasım 1906 tarihinde okul binasında gerçekleştirilmiştir. İdare Heyeti Başkanı Konsolos Waugh açılış konuşmasında Nisan ayındaki öngörünün aksine geride bırakılan senede okul bütçesinin 175 değil 122 Türk Lirası açık verdiğini, bu miktarın taahhüt edilen paranın üçte birinden az olduğunu söylemiştir. Gelecek için okula ilgi duyan herkesin Vakıf fonuna İngiltere'den bağışlar tedarik etme gayreti göstermesinin gerekli olduğuna dikkat çekmiştir. Üye fonu yıllık 50 pound gelire sahiptir. Waugh garantörlerin üç senelik garanti taahhütlerinin bitiminde üye fonuna dahil olmalarını önemli addediyordu. Taahhütte bulunanlardan her biri üyelik için bir pound vermeyi kabul etse fon yıllık 100 pound büyüklüğe ulaşabilecekti. Bu miktar yine de yeterli olmayıp okulun işlerinin rahat bir şekilde, herhangi bir kısıntıya gitmeden sürdürülebilmesi için ayrıca 100 pounda ihtiyaç duyulmaktaydı. Waugh 100 pound ödenek için İngiliz Hükümetine müracaat ettiğini, Ticaret Komisyonu'nun konuyu sahiplendiği ve talebi Dışişleri'nin desteklediği ancak Hazine'nin reddettiği bilgisini vermiştir. Bu nedenle özel bağışçılara başvurulmak zorunluluğu ortaya çıkmıştır. Daha önce alınan karar üzerine İdare Heyeti Türkiye'de iş yapan İngiltere'deki şirketlere ve firmalara bir mektup göndermiştir. Toplantı tarihine kadar sadece Osmanlı Bankası, Sir Donald Currie ve E. Hayden'den cevap gelmişti. Waugh katılımcılardan, İngiltere'deki kişilerden vakfa 3.000 pound bağış toplanması için gerekli çabanın gösterilmesini istemişti. Ayrıca aylık yarım lira ücret karşılığında İngiliz vatandaşlarına yönelik akşamları Türkçe ve Fransızca dil kursları verilerek kaynak oluşturulabilecekti. Bu iki dilde sağlanacak pratiklik Türkiye'de iş yapan her iş adamı için oldukça fayda sağlayacağından şüphe duyulmamaktadır¹⁰².

Birinci yılın sonunda İdare Heyeti'nde bazı değişiklikler gerçekleşmiştir. Mr. Stronge'un yerine İngiliz sefaretî müsteşarı George H. Barclay oybirliğiyle seçilmiştir. Görev süreleri dolan üyelerden Walter ve Ireland Seager oybirliği ile yeniden seçilmiştir. Gelecek yılın hesap denetçileri olarak Cuthbert E. Binns ve A. A. Ramsay seçilir. Toplantıda ayrıca İngiliz kolonisinin önde gelen isimlerinden J. William Whittall'in vakıf fonuna 100 pound ve İdare Heyeti'nin kullanımı için 50 pound olmak üzere toplam 150 pound bağışta bulunduğu bilgisi paylaşılmıştır. Bu bağışlarla birlikte vakıf fonu 521,50 Türk Lirasına ulaşmıştır. Yeni yılda okula 37 öğrenci devam etmektedir. Küçük yaşta çocuklara ve İngilizce konuşamayanlara yardım etmek için bir kadın öğretmen ile İngilizce ve Fransızca hocaları çalışmaya başlamıştır¹⁰³.

Hükümetten talep edilen para yardımı konusunda belirsizlik yaşandığından, okulun maddi olarak güçlendirilmesi kuruluş sürecinin en önemli meselesi olmuştur. İstanbul'daki İngiliz Ticaret Odası'nın 28 Haziran 1906 tarihindeki olağan genel kurul toplantısında, İngiliz Erkek Lisesi için bağış çağrısında bulunulmuş ve 20 pound

¹⁰¹ The Levant Herald and Eastern Express, Vol. XXVI/27 (7 July 1906).

¹⁰² The Levant Herald and Eastern Express, Vol. XXVI/51 (22 December 1906), s. 651.

¹⁰³ The Levant Herald and Eastern Express, Vol. XXVI/51 (22 December 1906), s. 651.

toplanmıştır¹⁰⁴. Diğer yandan İngiliz Ticaret Odaları Birliği Liverpool'daki sonbahar toplantısında okulun kuruluşunu memnuniyetle karşıladığını ve İngiliz hükümetinin gerekli teşvikte bulunmasını arzu ettiğini ilan etmiştir¹⁰⁵.

İstanbul'daki İngiliz Ticaret Odası'nın yeni başkanı Adam Block bu fırsatı değerlendirerek The Times gazetesine bir mektup göndermiştir. Mektupta, alınan karardan duyduğu memnuniyeti ifade etmenin yanı sıra okulun önemini de anlatarak iş çevrelerinden maddi yardım sağlamayı amaçlamıştır. Block mektubunda, Osmanlı Borçları [Düvün-ı Umûmiye] İdaresi Heyeti'nin başkanı olarak yönetmekte olduğu İdare'de istihdam edilme noktasında diğer ülkelerin vatandaşları ile karşılaştırıldığında İngilizlerin yetersizliklerini çoğu kez teessüfle karşıladığını belirtmiştir. Dünyanın en iyi niyetiyle, yabancı dil bilgisi ve ticarî eğitim açısından rakipleri bu kadar ileri seviyedeysen genç İngilizlerin istihdamı mümkün değildir. İngilizlerin hala yurt dışında dahi kendi dillerinin her amaca uygun olduğunu düşünmeleri anlaşılabilir bir durumdur. Gerçek ise şu şekildedir: diğerleri ülkenin dilini öğrenmenin gereğini algılamışlarken sadece biz çağın değişmiş olan şartlarını göz ardı etmekteyiz. Kendi ihmalkârlığımız ve rakiplerimize karşı *adalı* küçümsememiz nedeniyle bizleri ticarî üstünlük yarışında geride bırakmalarına izin veriyoruz diyen Block mektubunun devamında İngiltere'nin Osmanlı Devleti ile yaptığı ticarete karşılaştığı rekabetin ciddiyetini ve bir ticaret okulu olarak açılan İngiliz Erkek Lisesi'nin bu rekabette İngiltere'ye sağlayacağı faydaları tüm yönleriyle ortaya koymuştur:

“Türkiye'nin yabancı ürünler açısından bir pazar olarak belki yavaşça ancak her sene büyümekte olduğu inkâr olunamaz. Türkiye ile olan ticaretimizin önemi hakkında detay vermem gereksizdir. Bunun başarısı büyük oranda ülkeye ve diline aşina becerikli mümessil ve komisyoncular teminine dayanmaktadır. İngiliz mallarının tüketimi açısından Türkiye Çin'in hemen arkasından gelmektedir. Lakin diğer ülkeler ticaretlerini bizimkinden daha süratli bir oranda artırırken şu anda bizim gerimizde olmalarına rağmen hızla arayış kapatmaktalar. Bu nedenle İngiliz ticareti açısından Türkiye'deki İngiliz kolonisinin güçlendirilmesi hayati öneme sahiptir. Bunun için İngiliz firmalarının temsilci sayılarının artırılması gerekli değildir, ancak daha iyi eğitilmiş ve coşkulu rakipleri ile rekabet edebilmek için dil ve ticarî yeterlilik açısından daha uygun elemanlar gerekir.

Arzu olunan amaca ulaşmak için takdire şayan bir gayret geçenlerde şahsî bağış yoluyla İngiliz erkek çocukları için bir okul açılması ile yapılmıştır. Bu okulda Fransızca ve Türkçe'nin öğretimine özel önem verilecektir. Bu iki dil Türkiye'deki iş dünyasında en çok aranandır.

¹⁰⁴ The Levant Herald and Eastern Express, Vol. XXVI/28 (14 July 1906).

¹⁰⁵ Toplantıda bu konuda alınan karar şöyledir: “İngiliz üreticileri, tüccar ve girişimcilerinin Türkiye ve Levant'ta yerleşik vasıflı İngilizlerce yetkin bir şekilde temsillerine verilen özel önemi göz önünde bulundurarak, İngiliz hükümetinin Almanya, Fransa, İtalya, Avusturya ve Rusya hükümetlerinin ortaya koydukları örneği takip edip İstanbul'da bir İngiliz erkek okulunun münasip bir yönetim ve denetim altında açılmasını teşvik etmesi arzu olunur.” (The Times, No. 38480 (2 Kasım 1907), s. 10).

Kurulan Komitenin başında İngiliz Konsolosu yer almaktadır. Ayrıca okulda söz konusu dillerin yetişkinlere öğretilmesine yönelik devam sınıfları da açılacaktır. Londra Ticaret Odası'nın ticaret eğitimi sertifikası için yıllık sınavların yapılacağı yerel bir merkez de temin edilmiştir. Çocuklar bu sınavlar için özel olarak hazırlanacaktır.

Şunu pişmanlıkla ifade etmek isterim ki, Hazineye malî destek için yapılan güçlü bir müracaat, bir çeşit Türk cevabıyla karşılaşmıştır: "örneği bulunmamaktadır"!

Diğer ülke hükümetleri çok farklı bir bakış açısına sahipler. Fransa, Türkiye'deki okulları için 300,000 Frank harcamaktadır Almanlar, yurt dışında ülkeleri için bütçeden 650.000 mark yardım ayırıyorlar. Almanlar İstanbul'da kızlar ve erkekler için bir liseye sahipler, 650 öğrencisi olan bu okula yıllık 1000 pound yardımda bulunuyorlar. İtalya, Akdeniz havzasındaki ülkelerde bulunan İtalyan okullarına yıllık 800.000 Frank harcıyorlar. Ruslar ve Avusturyalılar da mali olarak destekledikleri okullara sahipler. Bu şekilde, sadece yabancılar yerel dili değil, yerli halk da yabancı dil bilgisi elde ediyor. Sadece İngiltere "örneği olmayan" yardımdan ve dış ticaretini sübvansen etmekten uzak duruyor."

Konuyu gazeteye taşımaktaki amacının Dışişleri yetkilileri ve İstanbul'da yaşayan İngilizler tarafından alınan inisiyatifin duyurulmasına katkı sağlamak olduğunu belirten Block'a göre, Hükümetlerince mali olarak desteklenen okullarla rekabet edebilmek için İngiliz okulları ücretlerini çok aşağılarda tutmak durumunda kalmıştı. Bu nedenle sübvansiyon ya da Hükümet yardımı olmadan okulu devam ettirebilmek çok zordur. İngiliz Erkek Lisesi'nin kuruluş fonunda halihazırda 800 pound bulunmaktadır. Bir sonraki sene taahhüt sahiplerinin bağışları sona erecekti. İstanbul'daki İngilizlerden ilânihaye yıllık bağışta bulunmaya devam etmeleri beklenemezdi. Okulu sağlam bir zemine oturtmak için kuruluş sermayesini 5.000 pounda çıkartmak veya hükümetten en az 200 pound miktarında yıllık bir destek elde etmek şarttı. Okul idaresi her ikisini de sağlama arzusundaydı. Mektubun sonunda Block İngiliz Ticaret Odaları Birliği'nin kabul ettiği tasarının duyurulmasının okula yapılacak bağışlar için önemli olduğunu vurgulayarak yardımların gönderilebileceği görevlilerin adresini paylaşmıştır¹⁰⁶.

Görüldüğü üzere İstanbul'da İngiliz çocuklarına ticari eğitim vermek üzere bir ticaret okulu açılması İngiltere'deki ticaret çevrelerinde memnuniyetle karşılanmıştır. Yukarıda bahsedilen İngiliz Ticaret Odaları Birliği'nin aldığı destek kararının benzerleri Londra'daki Yurtdışı Birliği (The Overseas League) ve Edinburgh Ticaret ve İmalatçılar Odası tarafından da alınmıştır. Söz konusu kararlarda İngiltere Hükümeti ve ismen Maliye Bakanlığı'na İngiliz Erkek Lisesi'ni, İstanbul'da benzer okula sahip diğer ülkelerin yaptığı gibi, maddi olarak desteklemeleri çağrısında bulunulmuştur¹⁰⁷. Bu yeni girişim karşısında Dışişleri Bakanı Grey konunun kendi düşünceleri ve bahsi geçen kuruluşların tavsiye kararları çerçevesinde bir kez daha Maliye Bakanlığı'na iletilmesini

¹⁰⁶ The Times, No. 38480 (2 Kasım 1907), s. 10.

¹⁰⁷ TNA, FO 368/135, No.37584, s. 219 ve 38374, s. 222.

istemmiştir. Burada Grey'in kullandığı en çarpıcı ifade, kamudan talep olunan finansman talebinin artık daha önce benzer taleplere verilen cevaplar ışığında düşünülemeyeceği; son birkaç senenin Türkiye piyasasında İngiliz ve yabancılar arasında “giderek şiddetlenen bir rekabetin geliştiğine” tanıklık ettiğinden, eğer İngiltere'nin bu ticaretteki mevcut durumu gelecekte muhafaza edilmek isteniyorsa en büyük özen ve uyanıklığın gösterilmesi gerektiğidir¹⁰⁸. Bu arada Dışişleri Bakanlığı yeniden İstanbul'daki büyükelçi O'Conor'un görüşünü almıştır. O'Conor verdiği cevapta bir kez daha okulun İngiltere'nin maruz kaldığı ticari rekabet karşısında sağlayacağı faydaları sıralamış, mevcut durumda İngiliz ticaretinin çoğunlukla yabancılar özellikle de Ermeniler tarafından yürütüldüğünden ve bunun rakip devletler karşısında neden olduğu olumsuzluklardan bahsetmiştir. Kısa bir süre önce okulun İdare Heyeti başkanı Barclay'ın elçiliğe okulun maddi bakımdan yaşadığı sıkıntıyı yazılı olarak iletliğini, 1907-1908 eğitim öğretim yılı sonunda bitecek olan taahhüt yardımlarından sonra daha ciddi sıkıntılarla karşılaşılacağını ifade etmiştir. O'Conor'a göre gelinen aşamada okul için ya yıllık sabit 300 pound ödeneye veya bağış fonundaki paranın 6 bin pounda yükseltilmesine ihtiyaç duyulmaktaydı¹⁰⁹.

Ticaret Bakanlığı bir kez daha bütün bu değerlendirmeleri Maliye'ye sunmuş ancak Maliye Bakanlığı Ocak 1908 başında verdiği cevapta olumsuz görüşünü değiştirmemiştir¹¹⁰. Daha sonrasında üç defa ret cevabı almış olmasına rağmen İngiliz Dışişleri bir kez daha Maliye Bakanlığı'na yaklaşacaktır. Bu süreçte İstanbul'daki büyükelçi O'Conor bir kez daha konuyu ısrarla savunarak, İngiltere'nin rakipleriyle yeterli bir rekabette bulunması için iyi bir ticaret eğitimi almış ve ülkede konuşulan dillere hakim temsilcilere sahip olmanın söz konusu ticaret okulundan geçtiğini yinelemiştir. O'Conor ret cevabı karşısında, İstanbul'daki İngiliz Erkek Lisesi'nin başarısız olmasına izin verilmesi durumunda İngiliz ticaretinin gerilemesini seyretmekten başka bir şey yapamayız ancak eğer okulu desteklersek ticaretin canlanışını görebiliriz, her iki durumda da kesin sonuç birkaç yıl içinde ortaya çıkacaktır değerlendirmesini Grey'e iletmiştir¹¹¹. Bu tarihlerde, iyice çıkmaza giren ödenek konusu hakkında İngiliz Parlamentosu'nda milletvekili Arnold Herbert tarafından Grey'e söz konusu ödeneğin sağlanması için gerekli tavsiyede bulunup bulunmayacağı sorulmuştur. Dışişleri Bakanı Grey giderek artan baskılar karşısında bir kez daha Maliye Bakanlığı'nı konu hakkında uzun bir gerekçeler listesiyle ikna etmeye çalışmıştır. Burada bir kez daha diğer devletlerin özellikle de Almanların uyguladıkları yeni yöntemler sistematik olarak İstanbul'da İngiltere'nin ticari çıkarları aleyhine bir duruma yol açtığı vurgulanmış; Almanya'nın yakın zamanda İstanbul'daki İngiliz Erkek Lisesi ile aynı türden bir okulu İmparatorun himayesinde Tahran'da açtığı bilgisi paylaşılmıştır¹¹². Bu son girişim sonuç vermiş, İngiliz Maliye Bakanlığı İngiliz Erkek Lisesi'ne yıllık 300 pound ödenek

¹⁰⁸ Dışişleri'nden Maliye'ye, 11 Aralık 1907: TNA, FO 368/135, No.40138, s. 230.

¹⁰⁹ Büyükelçi O'Conor'dan Dışişleri Bakanlığı'na, 17 Aralık 1907: TNA, FO 368/135, No.41861, s. 233-236.

¹¹⁰ Bu görüş karşısında Dışişleri Müsteşarı'nın tepkisi ilginçtir: “Bu yorucu ancak tamamen beklenmeyen bir şey değil. Maliye'ye yeniden yanaşmak fayda sağlamaz. Muhtemelen mesele Avam Kamarası'nda gündeme getirilecek” (TNA, FO 368/226, No. 55, s. 5).

¹¹¹ O'Conor'dan Grey'e, 4 Şubat 1908: TNA, FO 368/226, No. 4547, s. 11-12.

¹¹² Dışişleri'nden Maliye'ye, 27 Şubat 1907: TNA, FO 368/226, No. 4547, s. 14-17.

vermeyi kabul etmiştir¹¹³. Söz konusu tahsisatın kullanılması ve denetimi Dışişleri Bakanlığı'nın kontrolüne bırakılmıştır.

Bir ticaret okulu olarak açılan İngiliz Erkek Lisesi, gerek İstanbul'daki gerek Londra'daki siyasi ve ticarî mahfillerce önemli bir girişim olarak görülmüştür. Lokal imkanlarla geleceğini devam ettiremeyeceği ön görülerek okula, İngiliz hükümetinden ödenek sağlamak için başlatılan süreçte kısmen Maliye dışında bırakılırsa Ticaret ve Dışişleri bakanlıklarının, oldukça uzun sürmekle birlikte, işin sonuçlanması noktasında her türlü çabayı ortaya koymaları bunu teyit etmektedir. Bu süreçte ilgili kurumlar arasındaki yazışmalardaki değerlendirmeler, okula biçilen rolü fazlasıyla öne çıkarmıştır. Bu rol, İstanbul'daki genç nesillerin İngiltere'nin Osmanlı Devleti'nde maruz kaldığı ticarî kayıpları önleyecek bilgi ve donanıma sahip olarak yetiştirilmesi idi. Esasında sadece merkez bürokrasisinin değil okulu kuranların beklentisi de bu yöneydi.

İngiliz Erkek Lisesi'nde verilen eğitimin içeriğine bakmak, kuruluş aşamasındaki vaatlerin yerine getirilmesi için uygulanacak müfredatın niteliği hakkında bir fikir verecektir¹¹⁴. Diğer taraftan, İngiliz hükümetinden ödenek talep edilmesi sürecinde Türkçe ve Fransızcanın öğretileceği ve iyi bir ticaret eğitimi verileceği gibi genel ifadelerin dışında İngiliz hükümeti uzun süre okuldaki eğitimin içeriğini detaylı bir şekilde sorgulamamıştır. Eğitim Bakanlığı'nın okulda uygulanan müfredatı görme isteği, ödenek verilmesi kararı çıktıktan sonra mümkün olabilmıştır. Ödenegin, okuldaki eğitimin içeriği ve kalitesi üzerinde derinlemesine durulmadan kararlaştırılmış olduğu anlaşılmaktadır¹¹⁵. Bunun sebebi, İngiltere'de bu tür okulların henüz Avrupa'daki rakipleri kadar yaygınlaşmaması olabilir. Okul tarafından tanıtım amacıyla hazırlanmış bir rehberde, verilen eğitim hakkında şöyle bir ifade kullanılmıştır: "Bir İngiliz okulunda okutulması gereken konuların yanında Türkçe ve Fransızca dersleri de önem verilerek okutulmaktadır." Detaylı olarak incelendiğinde 1908 yılındaki programının fazlasıyla ilerisinde bir müfredat uygulandığı ve ticaret eğitimine ağırlık verildiği söylenmelidir. Yine aynı rehberdeki bir bilgi okulun bu anlamda kuruluştaki amacını yakaladığına dair bir işaret. Zira kurulduğunda okulun hedefi, öğrencilerine Londra Ticaret Odası'nın sertifikasını kazandırmaktı. 1913 yılında okul söz konusu ticaret odasından, 23'ü takdirname olmak üzere 88 diploma aldığını duyurmaktadır¹¹⁶.

İngiliz hükümetinin ve tüccarların olumlu bakış açısını gören İstanbul'daki İngiliz topluluğu İngiliz Erkek Lisesi'nin kuruluşu sürecinde basın ve ticaret çevreleri aracılığı ile oluşturduğu kamu desteğini Nişantaşı'nda yeni bina inşası sırasında tekrar canlandırmak isteyecektir. Okul idaresi inşaat için öncelikle ihtiyaç duyulan 10 bin pound için bir kez daha ve ilk dönemdekilere oldukça yakın argümanlar kullanarak bir yandan İngiliz hükümetinden¹¹⁷ bir yandan da İngiliz halkından maddi destek sağlamak üzere

¹¹³ Maliye Bakanlığı'ndan Dışişleri'ne, 6 Mart 1908: TNA, FO 368/226, No. 7965, s. 25; *The Times*, No. 38576 (29 Nisan 1908), s. 7.

¹¹⁴ Bakınız Ek-I.

¹¹⁵ Nitekim okuldaki eğitimin içeriğine dair memorandum 30 Mart 1908 tarihinde kaleme alınmıştır: TNA, FO 368/226, s. 32-36.

¹¹⁶ *Zükura Mahsus İngiliz Mektebi, 1330-1331*, Dersaadet: Fratelli Hayim Matbaası.

¹¹⁷ TNA, T (Board of Trade) 172/39.

harekete geçmiştir¹¹⁸. 1912 yılında yeni binasına taşınan okul bundan sonraki süreçte de İngiltere elçiliğinin himayesi ve İstanbul'daki İngiliz kolonisinin idaresi altında faaliyetlerini sürdürmüştür¹¹⁹.

Sonuç

İngiltere, 19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren maruz kaldığı yoğun ticari rekabet sonucu, uluslararası pazarlara yeni giren rakipleri karşısında mevki kaybetmiştir. Bu kayıplar hakkında makro ölçekte farklı değerlendirmeler yapılmıştır. Bu değerlendirmelerin bir kısmı rekabetin ciddiyetini kabul ederken bir bölümü ise bunun ciddi bir tehdit oluşturmadığını savunmuşlardır. Her ikisinin ortak noktası çalışma usullerinin daha etkin ve verimli hale getirilmesidir. Bazı çevreler ticarî kayıpların sebebini İngiltere'nin takip ettiği serbest ticaret politikalarına bağlarken bazıları işveren ve işçilerin eğitimini ve teknik donanımlarının yetersizliklerini gündeme getirmişlerdir. İngiltere söz konusu rekabette Osmanlı Devleti özelinde en fazla Almanya ile karşı karşıya gelmiştir. Bunda Almanya'nın bölgeyi kendisine yayılma alanı olarak seçmesinin ve kurduğu yakın siyasi ilişkilerin önemli rolü vardır. İstanbul gibi önemli bir başkent in ticaretinde birinci sırada yer alan İngiltere'nin, sürekli tehdit edilen yerini korumakta pek başarılı olduğu söylenemez. İngiltere'nin Osmanlı dış ticaretindeki gerilemesinin sebepleri İstanbul'daki İngiliz iş çevreleri ve diplomatlar tarafından sorgulanmıştır. İş çevrelerinin ticarete kullandıkları yöntemler ile konsolosların ticarî konuları takip etme usulleri üzerinden yaşanan tartışmada taraflar birbirlerini yetersizlikle itham ederek İngiltere'nin kaybettiği ticari konumu bu şekilde açıklamaya çalışmışlardır. Bu aşamada aslında rakipleri Almanya ve Fransa'nın çok daha önce hayata geçirdiği ticaret okulu açılması düşüncesi İstanbul'daki çatışma halindeki İngiliz kolonisini bir araya getirmiş ve yaşanan kayıplardan rahatsız olan İngiliz Dışişleri ve Ticaret Bakanlığı'nın bu konuda tam desteğini almışlardır. Bir ticaret okulu olan İngiliz Erkek Lisesi'nin açılması sadece İngiltere'deki siyasî çevrelerde değil ticarî çevrelerde de yüksek bir memnuniyet oluşturmuştur. İstanbul'daki İngiliz kolonisi mensupları okulun yetiştireceği dil ve ticaret bilgisiyle donatılmış mezunlar sayesinde özellikle Almanya'nın rekabetini kırabileceğini savunmuşlar, İngiliz Dışişleri İstanbul'un ticaretindeki elinde bulundurduğu birinci sıranın muhafazası için bunun şart olduğunu kabul etmiştir. Konuya dünya ölçeğinden bakıldığında siyasi ve değişik başka sebeplerle, büyük sermaye sahibi İngilizler bu dönemde artık Osmanlı Devleti'nde yatırım yapmakta ayak sürüyor olsalar dahi İngiliz tüccarları için Osmanlı pazarlarının öneminin azalmadığı bu tartışma ve diplomatik bakış açısında kendini ispat etmiştir. Benzer durum İngiliz hükümeti için de doğrudur. Geleneksel pazarlarındaki payını rakiplerine kaptıran İngiltere sömürgeleri ile yaptığı ticaret ile bu açığı kapatmaya çalışsa da Osmanlı doğusunun ticarî olarak kaybına sessiz kalınması hiçbir şekilde söz konusu olmamıştır. İstanbul başta olmak üzere bölgedeki ticaretindeki üstünlüğünü devam ettirmesine katkı sağlayacağını düşündüğü yöntemlere destek vermiştir.

¹¹⁸ *The Spectator*, No. 4262 (5 Mart 1910), s. 17.

¹¹⁹ *Annuaire Oriental Du Commerce De L'Industrie, De L'Administration Et De La Magistrature*, 1912, s. 889.

Kaynaklar

19. Yüzyılda Osmanlı Dış Ticareti (1995). Haz. Şevket Pamuk, Tarihi İstatistikler Dizisi, I, Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları.
- Annuaire Oriental Du Commerce De L'Industrie, De L'Administration Et De La Magistrature* (1912).
- Annuaire Oriental du Commerce de L'industrie de L'administration et de la Magistrature* (1909).
- Burman, John (2010). *Britain's Relations with the Ottoman Empire during the Embassy of Sir Nicholas O'Conor to the Porte, 1898-1908*, İstanbul: The Isis Press.
- Calleo, David (1978). *The German Problem Reconsidered. Germany and the World Order, 1870 to the Present*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Cevizliler, Erkan (2014) "XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Devleti'ndeki İngiliz Okulları Hakkında Bir İnceleme", *Tarihin Peşinde-Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 12, 119-155.
- Chickering, Roger (1979). "Patriotic Societies and German Foreign Policy, 1890-1914", *The International History Review*, I/4, 470-489.
- Çağlar, Burhan (2017). Brief History of an English-Language Journal in the Ottoman Empire: The Levant Herald and Constantinople Messenger (1859-1878), Department of Near and Middle Eastern Civilizations, University of Toronto.
- Çalen, Mehmet Kaan (2016). "Birinci Dünya Savaşı Bağlamında Yusuf Akçura'dan Bir Tarih Yorumu: <<Türklerin, Cermenlerin ve Slavların Münâsebât-ı Târihiyyeleri>>", *Karadeniz Araştırmaları*, 51, 149-170.
- Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, No. 649, 11 Muharrem 1315/31 Mayıs 1313.
- Dunn, Archibald J. (1905). *Turkey and Its Future*, London: Effingham Wilson.
- Fesch, Paul (1999). *Abdülhamid'in Son Günlerinde "İstanbul"*, Çev. Erol Üyepazarcı, İstanbul: Pera Yayınları.
- Fulton, L. Bruce (1996). "France and the End of the Ottoman Empire", *The Great Powers and the End of the Ottoman Empire*, ed. Marian Kent, London: Frank Cass, s. 138-164.
- Geyikdağı, V. Necla (2008). *Osmanlı Devleti'nde Yabancı Sermaye 1854-1914*, İstanbul: Hil Yayınları.
- Hamilton, K. A. (1975). An Attempt to Form an Anglo-French 'Industrial Entente', *Middle Eastern Studies*, 11/1, 47-73.
- Henderson, W. O. (1948). "German Economic Penetration in the Middle East, 1870-1914", *The Economic History Review*, 18/1-2, 54-64.
- Hoffman, Ross J. S. (1933). *Great Britain and the German Trade Rivalry 1875-1914*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- İnankur, Zeynep (2011). "Mary Adelaide Walker", *Poetics and Policy of Place, Ottoman Istanbul and British Orientalism*, ed: Zeynep İnankur, Reina Lewis, Mary Roberts. University of Washington Press, s. 199-210.
- Karademir, Ekrem (2007) *Between Stumbling and Fall Towards Insolvency: The Endeavors of the Ottoman Empire in the 19th Century*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bilkent Üniversitesi Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

- Kohut, Thomas A. (1991). *Wilhelm II and the Germans. A Study in Leadership*, New York-Oxford: Oxford University Press.
- Marti, Oscar A (1917). *Anglo-German Rivalry As a Cause of the Great War*, Boston: The Stratford Company, Publishers.
- Meyer, Henry Cord (1951). "German Economic Relations with Southeastern Europe, 1870-1914", *The American Historical Review*, 57/1, 77-90
- Mutlu, Şamil (2005²). *Osmanlı Devleti'nde Misyoner Okulları*, İstanbul: Gökkuşbu Yayınları.
- Ortaylı, İlber. (2003⁵). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Önsoy, Rifat (1982). *Türk-Alman İktisadi Münasebetleri (1871-1914)*, İstanbul: Enderun Yayınevi.
- Özyüksel, Murat (2011). "Abdülhamid Devrinde Osmanlı-Alman İlişkilerinin Gelişimi", *Devr-i Hamid Sultan II. Abdülhamid*, haz: Mehmet Metin Hülagü vd., III, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri, 289-332
- Penner, C. D. (1940) "Germany and the Transvaal before 1896", *The Journal of Modern History*, 12/1, 31-58
- Pommery, Louis (1956). *Yeni Zamanlar İktisat Tarihi 1890-1939*, çev. Cahit Talas, Ankara: Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.
- Rathmann, Lothar (2001). *Alman Emperyalizminin Türkiye'ye Girişi. Berlin-Bağdat*, Türkçesi: Ragıp Zarakolu, İstanbul: Belge Yayınları.
- Sağ, M. Kaan (2015). "The British Post Office in the Ottoman Capital: A Transition through a Turbulent Period", *ITU A/Z*, XII/2, 103-117.
- Sakaoğlu, A. Selçuk (2003). "High School-İngiliz Kız ve Erkek Liseleri", *İstanbul Ansiklopedisi*, IV, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 65.
- Shorrock, William I. (1976). *French Imperialism in the Middle East. The Failure of Policy in Syria and Lebanon 1900-1914*, Madison: University of Wisconsin Press.
- Simer, Zeynep Naz (2014). *Impacts of A Levantine Bourgeois Family; The "Whittalls" in the 19th Century Ottoman Empire*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- Smith, Woodruff D. (1974). "The Ideology of German Colonialism, 1840-1906", *The Journal of Modern History*, 46/4, s. 641-663.
- Smith, Woodruff D. (1978). *German Colonial Empire*, The University of North Carolina Press.
- Soy, H. Bayram (2004). *Almanya'nın Osmanlı Devleti Üzerinde İngiltere İle Nüfuz Mücadelesi (1890-1914)*, Ankara: Phoenix Yayınları.
- Şişman, Adnan (2006). *XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Devletinde Yabancı Devletlerin Kültürel ve Sosyal Müesseseleri*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.
- Taylor, A. J. P (1954). *The Struggle for Mastery in Europe 1848-1918*, London: Oxford University Press.
- The Economist, No. 2840 (29 January 1898).
- The Economist, No: 3318 (30 March 1907).
- The Levant Herald and Eastern Express, Vol. XXVI/1, (6 January 1906).
- The Levant Herald and Eastern Express, Vol. XXVI/2, (13 January 1906).

- The Levant Herald and Eastern Express, Vol. XXVI/3, (20 January 1906).
The Levant Herald and Eastern Express, Vol. XXVI/4, (27 January 1906).
The Levant Herald and Eastern Express, Vol. XXVI/6, (10 February 1906).
The Levant Herald and Eastern Express, Vol. XXVI/12 (24 March 1906).
The Levant Herald and Eastern Express, Vol. XXVI/13, (31 March 1906).
The Levant Herald and Eastern Express, Vol. XXVI/15 (14 April 1906).
The Levant Herald and Eastern Express, Vol. XXVI/25, (23 June 1906).
The Levant Herald and Eastern Express, Vol. XXVI/27 (7 July 1906).
The Levant Herald and Eastern Express, Vol. XXVI/28 (14 July 1906).
The Levant Herald and Eastern Express, Vol. XXVI/51 (22 December 1906).
The National Archives (TNA), Foreign Office (FO) 368/59, No. 20097, No. 29800, No. 34816, No. 38999
TNA, FO 368/135, No.37584, No:38374, 40138, No.41861
TNA, FO 368/226, No. 55, No. 4547, No. 7965
TNA, T 172/39.
The Spectator, No. 3936 (5 December 1903).
The Spectator, No. 4262 (5 Mart 1910).
The Times, No. 38480 (2 Kasım 1907).
The Times, No. 38576 (29 Nisan 1908).
Urquhart, David (1833). *Turkey and Its Resources: Its Municipal Organization and Free Trade; the State and Prospects of English Commerce in the East, the New Administration of Greece, Its Revenue and National Possessions*, London: Saunders and Otley.
Zükura Mahsus İngiliz Mektebi, 1330-1331, Dersaadet: Fratelli Hayim Matbaası.

Ek-I**İngiliz Erkek Lisesi'nin Eğitim-Öğretim İçeriği, Fiziki ve Mali Durumu**

İstanbul/30 Mart 1908

-MEMORANDUM-**1) Eğitimin İçeriği**

Okuma, Yazma ve Hesap
 Matematik
 İngiliz Dili, Kompozisyon ve Edebiyat
 Tarih
 İngiliz, Fransız ve Türk Dilleri
 Defter tutma, Stenografi ve Daktilo
 Ticarî Yazışmalar
 Coğrafya
 Temel bilimler
 Çizim
 Beden Eğitimi
 Latince (Özel olarak arzu edilirse)

Amaçlanan standart Londra Ticaret Odası tarafından verilen Ortaokul Seviyesi Ticaret Eğitimi Sertifikası* verilmesidir.

Öğrencilerin geri durumu nedeniyle okul müdürü bu seneki sınav için herhangi bir aday gösteremedi. Kendisi 10 kişiden müteşekkil üst sınıfta seneye sınava girmesi umudundadır.

2) Öğrencilerin Sayısı ve Yaşları

45 öğrenci mevcuttur. Bunların 37'si İngiliz vatandaşı olup geri kalan 8'i tam manasıyla bir İngiliz eğitimi almışlar. Yaşları 8 ila 15 arası değişmektedir.

3) Öğrencilerin neredeyse tamamı iş adamları, mühendisler, hükümet dairelerinden çalışanlar, bankalar, denizcilik ofisleri ve sigorta acenteleri çalışanlarının çocuklarından oluşuyor.

4) Okulun Eğitim Kadrosu

Müdür: Mr. E. F. Giffin

Londra Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nden Lisans Üstü eğitim derecesine sahip. İngiltere ve İsviçre'deki iyi ortaokullarda 18 yıllık eğitim tecrübesi var.

Bir Müdür yardımcısı: 6 yıllık tecrübesi var.

Her ikisi de İngiltere'den getirtildi.

Küçük çocuklar için bir hanım öğretmen.

* Junior Commercial Education Certificate

Kaliteli Fransızca ve Türkçe dersleri için geçici üstatlar

5) Okulun yeri

Okul şu anda İstanbul'da geçici olarak eski İngiliz Postahanesinin binasında faaliyettedir. Burası Çalışma Bakanlığında kiralanmıştır.

Okul 3 sınıftan müteşekkil olarak düzenlenmiş ve toplam 48 müstakil masası bulunuyor.

Giriş salonu yemek odası olarak kullanılıyor.

Beden eğitimi dersi ve teneffüs için bir teras bulunuyor.

Küçük bir yatakhane mevcuttur. Şu anda sadece bir adet haftalık yatılı öğrenci bulunuyor. Üç öğrenciye daha bu kapasitede konaklama sunulabilir.

Mutfak ve mutad bürolar.

Mevcut mekânda en fazla öğrenim verilebilecek öğrenci sayı kapasitesi: 50

Okulun demirbaşı sıralar ve duvar haritalardır.

6) Gelir kaynakları

a) Okul ücreti: Devam eden öğrenci sayısına göre değişir. Şu anda 45 öğrenciden yıllık 550 Türk lirası elde ediliyor.

b) Senelik üye aidatları: Üyelere komisyon seçimlerinde oy kullanma hakkı sunuyor. Bu istikrarsız bir gelir kaynağı. Bu sene 33 Türk Lirası gelir getirecek. Bu giderek tahsili zor bir gelir haline dönüşüyor. Komisyon ileride bu gelire muhtaç olmak istemiyor.

c) Vakıf fonunun faizi: 33 Türk Lirası olarak ön görülüyor.

7) Finansal Pozisyon

Okulu açmak için elde sağlanan garantör taahhütleri ve diğer miktarların toplamı 317 Türk lirasıydı. Birinci ve ikinci senelerde sırasıyla 123 ve 94 Türk Lirası açık ortaya çıkmış, bunun üzerine garantörlere çağrıda bulunulmuştur.

İçinde bulunulan eğitim yılı sonunda garantörlerin sorumluluğu sona erecektir. Komisyon bir kez daha garantörlerin de diğerlerinin sağladığı miktarda parayı tedarik için toplantıya davet edilecektir. Bu miktarın 164 Türk Lirası olması tahmin ediliyor.

Gelir ve giderler üzerine yapılan bir çalışmadan anlaşılmaktadır ki içinde bulunulan senenin masraflarını karşılamak gelirlerin tamamından fazla miktara gereksinim duyacaktır ve bu eğitim yılının sonunda Komisyonun elinde gelir fazlası kalmayacaktır. Bundan ayrıca garantörlere ve diğerlerine geri ödeme yapılacaktır.

Okul eğitim bakımından şu ana kadar oldukça ekonomik idare edilmiştir. Açılış anında çocukların çoğunluğu oldukça küçük idi. Okulum açıldığını görenek memnun olmaları için aileler her türlü eksiğin tamamlanması için katkı yaptılar. Esasında okul şu anda olması gerekenin altında görevli ile hizmet sunmaktadır.

Şu anda çocukların çoğu daha ileri düzeyde eğitimi alabilecek yaşta. Bu ise eğitici kadroya yeni ilaveleri gerektirmektedir.

Mevcut bina hâlihazırda geçici olarak düşünülebilir. Daha uygun, elverişli bir mekânın tahsisi fazlasıyla gereklidir. Hâlihazırda uygulamalı bilimler dersleri için, daktilo yazımı türünden özel dersler veya jimnastik dersi için ayrı bir mekân, oda

bulunmuyor. Öğretici kadronun konakladıkları mekânlar da tamamen yetersiz. Eğitim materyali ve ikametgâhların mobilyaları için de paraya ihtiyaç var.

Okul, mevcut gelirini destekleyecek dışarıdan finansal bir destek olmadan faaliyetlerini yeterli seviyede yürütebilecek durumda değil.

Okulda şu anda tahsil olunan öğrenim ücreti, İstanbul'da bulunan diğer Avrupa menşeli devlet-destekli (state aided) okullardan oldukça yüksek ve bu nedenle daha fazla artırılması mümkün değil.

Komisyon, ihtiyaç duyulan paranın yıllık miktarını 220 Türk Lirası olarak belirlemiştir. Bunun yanında okulun açıldığı tarihten itibaren elde edilen tecrübe ışığında okulun yeterli hale gelebilmesi için mevcut gelirlerinin yanında yıllık 330 Türk Lirasına ihtiyaç vardır.

Bu gerçekleşirse, okul eğitici kadrosunu çoğaltmak, öğretim ekipmanını tamamlamak ve zaman içinde şehrin daha uygun bir yerinde yeni bir mekâna sahip olmak şansına erişecektir.

50-100 erkek çocuk için yeterli konaklama sağlanması ile okul İstanbul'daki İngiliz topluluğunun ihtiyaçlarını karşılamak konusunda yeterli olacaktır. Hatta Levant'ın diğer bölgelerinden yatılı gelecek sınırlı sayıda öğrenci de kabul edebilecektir.

Bu haliyle çocuklarını eğitim için İngiltere'ye gönderme imkânını sağlayamayan bu nedenle diğer yabancı okullara mahkûm olan topluluk üyeleri için yeterli olacaktır.

(İmza)

D. Ireland

Başkan

Fahri Sekreter

İngiliz Erkek Lisesi

Kaynak: TNA, FO 368/226, No: 12278, s. 32-36.